Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 92 (16043) 1998 чылдың октябрь 29, четверг ★ Ат салган шагы 21.00. ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Октябрь 1-ден ноябрь 1-ге чедир чиигелделиг чагыдылга айы. «Шын» солунну 1999 чылдың 6 айында 70 рубль-биле чагыдып ап болур силер.

А пенсионерлерге - 63 рубль.

Чиик өртек-биле чагыдылганы кылып алырынче далажыңар!

Моон адаанда квитанцияны ажыгланар.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

ТР-ниң Чазаанда

ТОС АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Эрткен пятницада Тыва Республиканың Чазак хуралы болуп эрткен. Аңаа 1998 чылдың 9 айларында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин түңнелдериниң дугайында болгаш 1999 чылда социал адырның база экономиканың чогумчалыг ажылдаарының талазы-биле сорулгаларын чугаалашкан.

9 айларның дургузунда ТР-ниң Чазаа, яамылар болгаш ведомстволар, хоорайлар, кожууннар чагыргалары Президентиниң соңгулда мурнунда Программазында көрдүнген угланыышкыннарынга даянып ажылды чорудуп келген. 1998 чылдың августа РФ-тин Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Христенкога хуралга байдалды таныштырар аргалыг болган. Аңаа чугаалашкан айтырыгларны Россияның чаа Чазаа база хүлээп көрген. Бо чылдың үшкү кварталында республиканың Чазаа чуртта экономиктиг кризиске удур программаны ажылдан кылып, ону август айның төнчүзүнде бадылаан. Август-сентябрьда бүгү российжи сан-хөө кризизиниң берге байдалын өөренип көргеш, элээн хөй доктаал, шиитпирлерни хүлээп алган. Аъш-чем болгаш өске-даа бараанналарның өртектеринге, ооң контролюнга хамаарыштыр ажылдар чоруттунган.

Эртип турар чылдың 2-3 дугаар кварталында республиканың эрге-чагырга органнарында көскү өскерилгелер болган. Апрельде эрткен соңгулдалларның түңнелинде кожууннар удуртукчуларының хөй кезии чаартынган. Ак-Довурак, Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларынга чаа кижилерни соңгаан. Бүгү-российжи кризис республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге багай салдар чедиргени чугаажок. Социал көргүзүглер оранчок кудулаан.

Үлетпүр бүдүрүлгелери бергелер турза-даа, ажылын уламчылавышаан. 9 айларның дургузунда үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 244,1 млн. рубль болган. Эрткен чыл-биле деңнээрге, 8,1 хуу кудулаан.

Электроэнергия бүдүрүлгези 13,6 хуу өскеп, даг-дүгү — 30,9 хуу, алдын тывыжы — 5,7 хуу өскен. Эт болгаш эт продуктуларының бүдүрүлгези 21,8 хуу көвүдээн.

Арат болгаш хуу ажылагыйларда малдың баш саны база өскен. Бүгү ажыл-агыйларда сүт болгаш сүт продукциязының бүдүрүлгези немешкен. Картофельдиң дүжүү эрткен чылгы деңнелде. 19 муң тонна тарааны ажаап алыры көрдүнген. 6,8 муң тонна мал чеми белеткеттинген бооп турар.

Ооң мурнунда хагдынган турган Кызыл-Мажалыктың эт комбинады болгаш Шагаан-Арыгның сүт заводу ажылдап эгелээн.

1998 чылдың 9 айларының дургузунда 72,6 млн. рубльдиң инвестициязы шиңгээттинген. Бүгү инвестицияның 70 ажыг хуузу бүдүрүлге хевириниң тудугларынче үнүп турар. Каа-Хемни кежир көвүрүг тудуунче, автооруктар тудуунче дээн чижектиг. Транспорттың бүгү хевирлеринге хамаарыштыр сөөрткен чүүктүң хемчээли 285 муң тонна. Агаар-биле болгаш суг оруу-биле сөөртүлгениң хемчээли өскеп.

Харылзаа бүдүрүлгези 38,8 млн. рубльдиң ачы-дузазын көргүскен. Эрткен чылдың деңнели-биле 7,5 хуу өзүлделиг болганы ол. Кызыл хоорайда 12 муң номерлер турар АТС-тың дериг-херекселдерин эптээр ажыл уламчылап турар.

9 айларның дургузунда бараан саарылгазы болгаш ниитиниң чемненилгезиниң ниити хемчээли 533,9 млн. рубль болган. Чоннуң орулгазының эвээжеп турары-биле, акша-шалыңның саадап турары-биле бо көргүзүг кудулаары билдингир.

Экспорт-импорт операцияларының хемчээли 9,1 млн. доллар. Бо талазы-биле ажылды экижидери-биле Тыва Республиканың Хоойлузунун проектизинче «Тыва Республиканың инвестиция ажыл-чорудулгазы» деп чүүлдү немей киирген. Москва, Санкт-Петербург хоорайларның чагыргалары-биле ТР-ниң Чазааның чарган дугуржулгаларының талазы-биле эки түңнелдер кестүп эгелээн.

Күш ажыл рыногунда өскерилге чок. Ажыл чок кижилерниң саны 5,2 муң кижи. Ажыл чок дээш дузалал акша ап турарларының саны — 3,8 кижи.

Социал адырның албан черлери ортумак ажылдаан. Школалар, кежээки школалар, профтехучилищелерде 67,4 муң өөреникчи өөренип турар.

1998 чылдың октябрь 1-ге чедир байдал-биле алырга, кадык камгалал системазында 5482 кижини чыттырып эмнээр эмнелгелер ажылдап турар.

9 айларның ниити түңнелин ап көөрге, байдал нарын бооп артышаанын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак демдеглээн. ТР-ниң Дээди Хуралының ийиги чыыжының бирги сессиязында ооң илеткелиниң, экономиканы болгаш сан-хөөну чогумчудуп экижидер талазы-биле ТР-ниң Чазааның хемчегериниң дугайында июль 14-те ооң илеткелинде, августа дугуржулгаларда көдүртүнген айтырыгларны шиитпирлээринге ямылар болгаш ведомстволар шушпеп ажылдап турарын ол айыткан. Кандаашкындан бо чылгы дүжүттүң барык 30 ажыг хуузу чок. Ол хиреде Көдээ ажыл-агый ямызы далган курлавырын тургузун алыры-биле кайыдаа республика, край-биле чугаа чорутпаан. Ону түңүнбиле садып алырыл, түңүнбиле орнажып болурул деп айтырыглар ам-даа харыы чок артышаан. Республикада мал бажының санаашкыны уламчылавышаан. Мал чеминиң белеткели эрткен чылга деңнээрге, 30 хуу эвээш.

Аъш-чем курлавыры бирги чергениң айтырыы. Хүннүң хереглелиниң бараанналарының үзүп болбас даңзызын тургускан турбуже, ооң курлавыры чок. Шай, таакпы, от, дус дээн ышкаш чугула бараанналарны кайыын немей садып алырыл, азы түңүнбиле орнажырыл? Эт-биле бе? Дүк-биле бе? Аңаа хамаарыштыр база дугуржулгалар кылдынмаан. Бар бараанналарже көрүп алган орарга, канчап-даа таарышпас.

Хереглел рыногунда байдал баксыраан. Барык бүгү бараанналарның өртектериниң өскени-биле рыноктун бараанналарының ассортиментизи эвээжээн.

Россияда байдал нарын хевээр. Ынчангаш хүннүң айтырыы—канчап кышты ажып алырыл, аш-чүтү канчап болдурбазыл? Бууроашкындан болгаш хамааты дайынындан канчап чайлаарыл? Ноябрь 17-ге чедир каш хонук арткан. Ынчан Россиядан өрелерин бүгү даштыкы инвесторлар негеп эгелээр.

Бо хүннерде республика одалга сезонунга белен. Ынчалза-даа соок кыш мурнувуста, чүү-даа болуп болгай. Ынчангаш бөгүнде хөмүрдашты, аъш-чемни, эм-таңны кызар-чаар материалдарны курлавырлаарынче бүгү күштү мөөңнээри чугула.

Номчукчунуң хомудаан сеткили

КЫЗАГДАВАЙН, ДУЗАЛААР ХЕРЕК, АЗЫ ТЫВА ДЫЛДА ҮНҮП ТУРАР СОЛУННАР ДУГАЙЫНДА

Акша-шалың чок, аъш-чемниң өртээ улгадып, амыдыралдың бергедээни-биле бистиң республикада кижилериң сагыш-сеткилин хоозуратпас «чеми» болур тыва дылда үнүп турар чамдык солуннар, сеткүүлдер кызагдаашкында таваржып турар дизе частырыг турбас боор деп бодаар мен. Ооң барымдаазы бо: «Улуг-Хем» сеткүүл, «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар үр үениң дургузунда үнмейн турганын билир бис. А чаа үнген ном дугайында чугаалаан-даа хөрээ чок. Бо-ла бүгүнүң чылдагааны билдингир: акшаландырыышкынның чогу. Ооң уламындан массалыг информация чепсектеринде талантылыг журналистернин, редакторларның солчун турар ужуру-даа ында.

Шынында акшаны канчаар хуваап турарыл? 1998 чылдың сентябрь 27-де Чазактың № 605 доктаалы-биле: «Тувинская правда»ва 60 муң, «Улуг-Хем» сеткүүлге 5 муң, «Шын», «Өне сөзү» солуннарга көпеек безин бербээнин кижи кайгаар. Чонга бараан болуп келген, чайны өттүр үнүп келген тыва дылдыг солуннарывыс ол-ла болгай. «Тувинская правда»ны Кызылдың орус дылдыг чону номчуур, эзэзш экземпларлыг солун-дур. Чагыглар, рекламалар орус дылда болганда, ол солун акшаны боду ажылдап алыр аргазы бар. Ол ышкаш орус дылдыг чонга төп-даа, республиканың-даа орус дыл кырында үндүрүп турары солуннар, сеткүүлдер четчир болгай.

Тыва чоннуң ынак, номчуур, солуннары: «Шын», «Тываның аныяктары», «Өне сөзү» база «Улуг-Хем» сеткүүл болгай. А чамдык улуг даргалар (амдыызында алын адааалы) реклама-биле акша ажылдап алырын сүмелеп турар-дыр. Бо солуннарның ындыг акша ажылдап алыр барымдаазы чок. Ынчангаш ук солуннарны, сеткүүлдү кызагдавайн, а оларга шуут дузалаары чугула.

Бо солуннарның редакторлары шупту аныяк, талантылыг кыстар — Светлана Монгуш, Вера Куулар, Артык Ховалыг оларның солуннарны үндүрер дээш моганшылаг чокка Абакандан, Красноярскидан саазын дилеп тыштының ажыллап турарын кижи көргеш, магадаар, өөрүүр чүве-дир. Ол хире кызып турар редакторларга дуза кадары болдуна бээр бооР деп идеген олур мен.

Маңаа база мындыг чүүлдү чугаалаксадым. «Тувинская правда» солунда очулдурукчу чок болганындан чоннуң тыва дылда бижээн материалдары аңаа үнмейн турары хомуданчыг.

Ынчангаш чоннуң тыва дылда үнүп турары бо солуннарны чогуур үезинде акшаландырыш, оларның чогуур өйүнде доктаамал үнүп турарын хандырарын ТР-ниң Чазаандан, ону харыылап турар даргаларлан чон дилеп, негеп турар-дыр. Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Хуралдың кожуннарга эткилээн хүннеринде чон ындыг негелдени салган болгай. Ону кичээнгейге ап көрүңер, хүндүлүг удуртукчулар.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Сүт-Хөлден медээлер

Күстүн беримчези

Амыдырал-чуртталга нарыыдап бергедээн, хүн бүрүде ядарангай, хоозурангай бодалче кирип бар чоруур бо шагда тараа тарып, бот-тускайлаң амыдыралды тургуспас чүве болза, үениң байдалы «чиндирээрип» ыңайлыынче бар-ла чыдары билдингир болгай. Ынчангаштың тараалыг кижи кажан-даа аштавас, тодуг-догаа чурттаар дээрзин аравыста чамдык холу тудунгур, ажыл-агыйжы эштер эскере бергеннер.

Суг-Аксы суурда Сергей Руза оглу Ооржак Шарлан аттыг арат ажыл-агыйын удуртуп турар. Ол бодунуң сеткилинге таарышкан эштери Геннадий Монгуш, Василий Ооржак оларны эвилелдеп алгаш, Алдан-Маадыр девискээринде Сарыг-Булуң деп черге 15 гектар черге кызыл-тас тарааш, агротехниктиг байдал-биле ажаатежээп, чайын суггарылганы ийи удаа чорутканындан, тараазының дүжүү чаагай болган.

Олар бир гадан-на 18 центнер дүжүттү чидириг чокка ажаап алганнар. Ниитизи-биле 40 ажыг тонна тарааны алган бооп турарлар. Каан, изиг-халыын болган-даа болза, ындыг чаагай дүжүттү ажаап, өстүрүп алганының чылдагааны үүдел дизе, олар тараа шелүн чазын-на аштап, суггарылга бугаларын баш бурунгаар казып, шөлче сугну эрте-ле бадырып, шудургу ажылдаанында.

Ам ол араттар ак-тараазын арыглааш, тускай аңмаарда уруп, дүжүдүн садып-сайгарып, өртекке чедирип ап турарлар. Олар чаагай тараазын Мөңгүн-Тайга болгаш өске-даа кожууннарның чурттакчыларынга саарар сорулганы салып турарлар.

Одаар ыяш белеткели

Одаар үүлдериниң, кыварчаар материалдарның өртекүнези талыйтыр өзүп турар чүве болганда, ажыг кышты ажып эртериниң арга-хоргазын дилеп, хөмүр-дашка болгаш өске-даа одаар үүлдерге өмек-дөмек болур кылдыр ыяш аймаан кол өзек кылдыр одалгага ажыглаарын үе негеп келген.

Мону барымдаалааш, Сүт-Хөл кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары ол ажылды организастап эгелээннер. Ук килдистиң начальниги, милицияның подполковниги Сергей Сыгдыкович Ондарның удуртулгазы-биле 20 ажыг шагдаа ажылдакчылары Хемчик арыының Ак-Даш чоогундан ийи хүн иштинде 40 кубометр кургаг черзи, хадың, терек дээн ышкаш ыяштарны белеткээш, килдистиң одалга черинде эккеп дүжүрүп алганнар.

Ниитизи-биле кожуунуң девискээринде суурларда албан черлери, школалар, совхозтарның ажыл-ишчилери ыяш белеткелинче хайныышкынныы-биле кирип турарлар. Буурул Хемчиктиң аргаларында машина-техниканың, балды, хирээлерниң шимээн-даажы, ыяш белеткекчилериниң чугаа-сооду, ыр-шоору хүн бүрүде дыңналып, Хемчиктиң ыржымын үреикен.

Ондар БОРАШ.

«Элдеп чүве-дир аа, чугааны кижи чүгле кулак-биле дыңнаар болгай, ону карак-биле база көөр чүве-дир аа?»

(Ол дугайын 2-ги, 3-кү арыннардан номчуңар).

Р. ХЕРТЕК — ЕВРОПА ЧЕМПИОНУ

Кикбоксинг талазы-биле Киев хоорайга болган Европа чемпионады доозулган. Аңаа делегей болгаш Россия чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери Родион Хертек бо удаада Европа чемпиону бедик аттыг, өөрүшкү-маңнайлыг бөгүн төрээн Тывазынче ээп чаныр орар.

Чаан-оол АРБАК.

Корум-чурум үрээшкиннери

НИИТИЗИ-БИЛЕ

Эрткен неделяда иштики херектер органнарының ажылдакчылары 2, 6, 10, 15 дугаар школаларга, КПТУ-1-ге профилактиктиг ажылдарны чорудары-биле «Назы четпээннериң кеземчеге харыысалгалыг болуру» деп темага лекцияны эрттирген.

«Застава» деп операция ажылын үргүлчүлеп турар. Ооң сорулгазы — наркотиктиг бүдүмелдерни, арага аймаан чажырып садыш-саарар, боо-чепсекти шыгжаар фактыларны илередири, даныда турар назы четпээннер-биле ажылды чорудары.

Ниитизи-биле 143 кем-херек үүлгедин бүрүткеттинген. Изин-биле 78 херекти ажыткан. Кижилерниң амытынынга удур 31 кем-херек болган. Ооң 20-зин изин-биле ажыткан. Эт-хөреңги оорлаар чорукка хамааржыр 31 херекти оттурган, ооң иштинде 18 херекти ажыткан.

Неделя дургузунда 372 кижи эзириктер сергедир черге кирген. Арага аймаандан 79,5 литр спиртти, 57 шил водканы хавырган. Ооң иштинде 20 литр спиртти Каа-Хем суурнуң чурттакчызындан кожуннуң милиция ажылдакчылары хавырган, 40 литр спиртти Шивилигниң контроль постузунга Красноярск хоорайның чурттакчызындан хавырган.

Наркотиктиг бүдүмелдерден 28 кг. 902 грамм гашишти, 17 кг. 552 грамм канабис чугун, 56 кг. 468 грамм марихуананы хавырган. Ооң иштинде 54 кг. 300 грамм наркотиктиг Санкт-Петербург хоорай чурттуг кижилерден тып алган.

Неделя дургузунда хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга болгаш камгалаарынга ниитизи-биле 2245 милиция ажылдакчызы, 4 контроль патрулю, 283 автотранспорт, 7 ажыл-албан ыды киришкен.

АДАР-ТӨШКЕ ХАЛАП

1998 чылдың октябрь 26-ның дүнезинде Кызыл—Тээли оруунга сзал-ондак болган. Кызылче углай чоруп олурган чүүктүг «КамАЗ» Адар-Төштен бадып ора, аңаа уткуштур Чадаанаже углай бар чыткан «ВАЗ-21053» маркалыг Жигули-биле үскүлешкен. Улуг машина адаанче кирген чиик машинаны 24 метр хемчээлдиг черге сөөрткеш, доктааган. Ооң түңнелинде Жигули машинага чораан 5 улуг, 1 бичии кижи өлген.

Куш фабриказындан «КамАЗ» чолаачызы В. В. Чистобаевтиң руль артынга элээр болганы илередээн. «ВАЗ-21053» машинаның чолаачызы С. Л. Салчакты документизиндең таныр алган. Ол бүзүредилге бижикбиле өске кижиниң машиназын мунуп алганы илередээн. Мөчээн өске кижилерни тодарадып турар.

Адар-Төшке болган айыл-халаптың чылдагааны пеललге черге тодарадып турар.

Ольга САНДАРАА

Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан хемчеглерни эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың октябрь 23. № 670. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга холбаштыр база Конституцияның үүлдерин теория болгаш практика кырынга анализтээр, республиканың күрүне-эргехоойлу хөгжүлдезиниң байдалының дугайында хөй-ниитиниң бодалын өөренип көөр, ниитилелди чогумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан хемчеглерни 1998 чылдың октябрь 26-дан ноябрь 27-ге чедир чорудар.

2. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга хемчеглерни белеткээр болгаш эрттирер оргкомитетти тургускаш, ооң составын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Сан яамызы Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузунуң күсели-биле Тыва Республиканың эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш төлээлелге органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне эргелелинге 7316 руэльди үзүп бээр.

Хемчеглерни эрттирериге көрдүнген чарыгдалдарның сметазын бадылаар.

4. «Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирер дугайында» Тыва Республиканың Чазаанын 1998 чылдың июнь 29-та № 393 доктаалын күш чок деп санаар.

Ш. ООРЖАК.

ЧАМДЫК ХЕМЧЕГЛЕР

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан хемчеглерни 1998 чылдың октябрь 26-дан ноябрь 26-га чедир эрттиреринин планын ТР-ниң Чазааның № 670 доктаалы-биле бадылаан.

1. ТР-ниң Президентизиниң радио дамчыштыр чугаазы октябрь 21-де болган.

2. Чазак кежигүннериниң, Дээди Хуралдың депутаттарының, ТР-ниң Президентизиниң Аппарадының, Чазак Аппарадының ажылдакчыларының, кожууннар чагыргаларының даргаларының, күш-ажылчы коллективтер, өөредилге черлериниң сургуулдары, кожууннар, хоорайлар активтери-биле ужуражылгалары октябрь 26-дан ноябрь 26-га чедир болур.

3. Республиканың өөредилге черлеринге, школаларынга семинарларны, дискуссияларны, беседаларны октябрь 26-дан ноябрь 26-га чедир чорудар.

4. ТР-ниң болгаш РФ-тин Конституцияларынга тураскааткан эртем-техниктиг литератураның, парлалганың үүлдериниң база өске чуртларның күрүне-эрге-хоойлузунуң, талазы-биле делегелгелерни октябрь 26-дан ноябрь 26-га чедир библиотекаларга организастаар.

5. Конституция төлевилелин белеткээр талазы-биле ажылчын болүктүң киржикчилериниң, Дээди Хуралдың депутаттарының, яамылар, ведомстволар удургукчуларының үүлдерин массалыг информация чепсектеринге октябрь 26-дан ноябрь 26-га чедир чырыдар.

6. Эртем-техниктиг конференция ноябрь 26-да эрттер.

ТР-ниң Чазааның № 670 доктаалын езугаар Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияның планын бадылаан.

Пленарлыг хуралга «Тыва Республиканың Конституциязы — чоннуң күзел-соруунун дээди илерели» деп илеткелди Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак кылыр.

«Дуржулга, айтырыглар болгаш перспективалар» деп илеткелди ТР-ниң Дээди Хуралынын Даргазы Ш. В. Кара-оол. «Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралы (съездизи) — бүгү улустун күзел-оруун хостуг илередир органы» деп илеткелди ТР-ниң улустуң Улуг Хуралының Даргазы Г. Ч. Ширшин кылыр.

Үш янзы секцияларга күрүне хөгжүлдезиниң айтырыгларын, республикага күрүне дылының, националдар аразының дылының хөгжүлдезин, чер-черде бот-башкарнылга органнарының айтырыын чугаалашкан соонда, конференцияның түңнелдерни үндүрүп, сүмелерни хүлээп алыр.

Бо хемчеглерни боттандырар талазы-биле оргкомитетти составын база бадылаан.

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганының 5 чылынга тураскааткан хемчеглериниң чарыгдалдар сметазын бадылаан. Ында 900 санныг чалалга бижиктерни, конференцияның 900 санныг программазын парлаарынга, ийи хүн ажылдаар чолаачыларның командировка чарыгдалдарынга хуралдаар залдың хөлезизинге ниитизи-биле 7316 рубльди чарыгдаарын көргеп.

«Чагыдылга-99»

АБОНЕМЕНТ на газету ШЫН

индекс издания

Количество комплектов

НА 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

доставочная карточка

место литер на газету (индекс издания)

ШЫН

Стоимость	по каталогу за доставку	руб. коп. руб. коп.	Количество комплектов

НА 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

КОМСОМОЛДАН ЧАРЫЛБААН МЕН

ЧАЛЫЫ НАЗЫН— БАЙЛААВЫС

Комсомол сеңээ чүнү бергенил?» деп айтырыгны уругларымдан-даа, чоок эштеримден-даа бо-ла дыннаар мен. А шынап-ла? Комсомол кежигүнүнге чүге харымны өстүре-өстүре кирип турган кижи боор мен деп бодап келиримге, эң-не солун, харын-даа ыядынчыг, каттырынчыг үелер ынчан турган-дыр дээрзин эрги блокноттарым ажыдып олургаш, сагынмас аргам чок.

Чедиги класска өөренип тургаш, комсомолга кирген мен, комсомол биледимни берген хүн — октябрь 29 — комсомолдуң төрүттүнген хүну. «Комсомолчу кижи-биле анаа эңгиин кижиниң ылгалы чүл?». «Төп Комитеттиң даргазы кымыл? «Фидель Кастро деп кымыл, аңаа сээн хамаарылган кандыгыл?» дээш, салбас-ла айтырыг чок боор чүве болгай. Бир талазында, элээди кижиниң иишти билиннге эки болуп турганы магатчок; а ийи талазында, бир улуг кыдыраан долдур бижип алган «хопчу-каразы» башка кайын артар ийик. Эки дээн «хопчу-каралар» чылдан чылче, бир кижиден өскеэиче шилчип чоруй баар, сөөлгү улуска тоглап турар үлдургей кыдыраан дүрзүзү келир чүве. «Комсомолчу ат-алдарын сыкпа» дээш кызыл карттыг билетти тутсуп бээрге, бут черге дегбес ышкаш апаар, хөрээнде кадап алган демдээн хып турган ышкаш болур, өөрүнчүүн чүү дээр.

Бир катап бистиң класска багай өөренир оол сонуургааны ол чүве ийикпе, комсомол значогу кадап алгаш келген. Клазывыс башкызы ол эживисти ол-бо сөглеп, ол дээрге чүгле эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг кижи ындыг хөрек демдээ кадаар чүве-дир деп чугаалааш, школаның комсомол секретарын кыйыртказ, ол «эңгиин» эживисти хар-назыны улгады берведе-даа, кежигүнге киирбеви дааскан. Ам ол «эңгиин» эживис кымдан артык угаанныг, шыдалдыг чурттап чор Эддептиг үе турган, бодаарга, кежигүн апаарга-ла шупту кижи дескиг, долгандыр амыдырал каас-коя апаар-биле дөмейле. Ынчалза-даа ол үеде келир үеже бүзүрел улуг, бирле чүүл сени чалгынаалдырып чораан дег турганын миннир апаар.

Институт соонда комсомол обкомунуң ийнги секретары турган С. С. Ондар мени организастыг киллдиске ажылдаарын сүмелээн. Комсомол обкомунуң бирги секретары А. А. Ромашов турган. Кончуг кижизиг, шыңгыы негелделиг кижи. Неделя санында районнар үнүп, эн-не ырак суурларның эге организацияларыкка дуза кадып, малчын коданнарга хонуп-даа турдувус. Ынчан 1975 чылда комсомолдуң XVII дугаар съездиниң соонда комсомолчу-аныяктар коллективтери чаа тыптып, аныяк оолдар, кыстарны хой, мал ажылынче хаара тудуп, эки ажылдыг аныяктарның комсомолдуң 50 чылынга тураскааткан Бүгү-эвилел чергелиг рапорттарынга ат салып турган үези чүве. Дээрелериниң дээрелерининге комсомол Төп Комитединиң тускай дептерлерин, хөрек демдектерин байырлыг байдалга тыпсып турдувус. Ылаңгыя комсомолчу эштерим Галина Сергеева, Анна Сергеевна Оюн, Люба Тыртык-Кара, Алдынкыс Байыровна Монгуш, Анатолий Сергеевич Серен, Виктор Дмитриевич Моломдай, Чечек-оол Сүрүнович Саая, Зинаида Шүрженмеевна Ондар, Ранса Васильевна Макаренко оларның меңээ аныяк кижиге улуг дузаазын ам-даа сактып, аргадуржулгалыг эки-ле улус-биле ажылдап чораан-дыр мен деп чоргаарланып чоруур мен. Куш-ажылчы базымым комсомолдан эгелээнимден, ажыл, амыдыралым багай эвес уламчылап чоруурум ол боор база чадавас. Улуг даргаларывыс Александр Александрович Ромашов, Сергей Сүктерекович Ондар ажылды шыңгыызы-биле негеп, кижи бүрүзү-биле аңгы чугааны кылып, улустуң амыдыралын эки билир кылдыр бисти өөредип турду. Бир айда неделя иштинде бажыңга турар болза, экизи ол. Бистиң сорулгавыс — үгле көдээ аныяктарже сагыш салыр, оларны мөңнээр, өөредилгеже, ажылче хаара тудары турган. Комсомол конференциялары болурга, районнарга неделя неделязы-биле чурттап туруптар, организастыг айтырыглардан аңгыда, индирже үнер улустуң чугааашын бижиир, малчын кижи болза, ону бир-ийи хонук бурунгаар машина-биле эккелгеш, чугаазын дыннап бижиир, оон ону улуг даргаларга көргүзер дээш, ажыл-ла хөй. Ынчан комсомолдуң байы ол турган чүве ыйнаан, район бүрүзү аңгы-аңгы блокнот, значоктар чагыдар, кыдырааш, ручканы стол кырынга төп каан чыдар чүве. А республика конференцияларынга блокноттарның даштын алдын үжүктер-биле бижээш, кылагар саазын-биле карттап каан болур.

Бир катап бирги секретарь мени кыйгырткаш, Мөңгүн-Тайгадан келген малчынның чугаазын кылыр сен дээн. Ынчан тыва дылга чугааларны ховар индирден чугааладыр турган. Малчын-биле чугаалашкаш, бодум бижээш, демги аныяк кижини индирже үндүрдүм. Кижим номчуп чадап, олбо келдирлеп, пат боорда төндүрду. Мен-даа өл суг дүшкен мен. Эртенинде даргамга са кончуткан мен. Ам бодап чоруурумга, материал бижиир кижиниң сес-домаа чугаа-биле илередириңден аңгы болган чүве-дир. Ынчангаш бижиир корреспондентилерниң чугаазы «чевен» дээри-даа ында.

Комсомол мээн амыдыралымга улуг рөльдуг болганын октябрь 23-та, комсомолдуң төрүттүнген хүнүнде, бо-ла деңзигүүрлеп келир мен. Амыдыралым аайы-биле аныяктар солунунга ажылдай бергеш, база-ла комсомол, аныяктар ажылын чыдыдар, харын-даа соонда барып республиканың аныяктарының чаңгыс улуг назылыг солуну «Тыванын аныяктарынга» редакторлаар үүле меңээ таварышканы база-ла таварылга эвес. Ол үеде улуг ажылдарга ажылдадырда, комсомол кежигүнү бе деп чүвени ыяап көөр, кежигүн стажы хөй болза, партияга киирер, билиин бедидер, оон орнунга кымны белеткээрин 3-5 чыл бурунгаар көрүп, шилип каан болур. Комсомол обкомунуң бирги секретары В. А. Кочергин-биле чугаа кылганым соонда, килдистер эргелекчилери В. В. Содунам, Г. Д. Куулар, С. Х. Кашпык-оол олар мени хүлөп ап, партия обкомунуң бюрозунче киирген. Аңаа бадылаткан соонда, Москвага Төп Комитеттиң тос ажыг секретарьларынга чугаа кылгаш келириме, ам-на республиканың комсомол конференциязынга бадылаан. Ынчан бюро кежигүнүнге ыяап хөрээжен кижи турарын партия обкомундан Г. Ч. Ширшин сүмелээн дээш мени соңгаан. Эпчоксунарым-даа аажок, сцена кырынче үнериңден дидинмейн олурумда, дарга ооду мени чалай берген. Залда улус шип-ле шимээн. Ам канчаар, арга чадаарда туруп келиримге, даргам мени чанынга олуртуп алгаш «Улуг дарга кижи ынчап турарга кайын болур, дидим болур хөрек» деп чемеледи. Бир чапсар аразында дарга-биле чугаалажы бээримге («дидим болур» дээни-биле) «мен база комсомолдан үнген мен» деп чоргаарланмышаан, интервью берген. Ол хевээр Григорий Чоодуевич Ширшинни бөдүүн, аныяктар дээш сагыш аарып чоруур кижи-дир деп билир апарган мен.

Комсомолдуң ачы-хавылазы-онле комсомолдуң дээди школазынга, «Комсомольская правда» солунга, «Комсомольская жизнь» журналга эртем-билиим бедидип, журналистиканың берге-даа болза, буянныг ажыл-ижин «амзап» чоруурум бо. Аныяктарның болгаш студентилериниң XII Бүгү-делегей фестивалының белеткел комитединиң кежигүнү болуп, Москва хоорайга ийи неделя дургузунда фестивальдарга киржип чораан аныяктар биле чугаалажып, тускай номнарны белеткежип, хөй-хөй нация аныяктар-биле харылзажып турганым кайын үттүндүрар. Кубага фестивальга киржип чораан Москва чурттуг Дарья Соколова дугайында үүлдү тыва номчукчуларга база таныштырган мен.

90 чылдарда комсомолга кады ажылдап чорааным Елена Кара-Сал, Радислав Баян, Александр Брокерт — Чазак кежигүннери сайыттар, Вячеслав Яндай-оол — Президент аппарадында, Ранса Намчилова, Татьяна Кондаурова, Римма Чакар олар республиканың удуртулгазында ажылдап, «алдын фонд» болуп чоруур өөрүнчүг. Комсомолчу тудуг отрядтарынга амгы үеде журналист Дина Оюн, Женя Бектенова оларның үлүү улуг турду.

Амгы үениң улузунуң комсомол, партия турда, айтып, дужаар чоруктарның хөй турганын, ажык-чарлыг чорук барык чок турган деп шүгүмчүлелдери шын. Ынчалза-даа хая көрүп көөр болзувусса, оон үлегерлей апкы дег үүлдер хөй. 1988 чылдың декабрь 23-те партияның XXI конференциязынга «Эң кол үүл—кадрлар, аныяктарже сагыш салыр, ылаңгыя сургуулдар, студентилерже... Бүдүрүлгениң мурнакчыларының дугайында чараш очерктер чок» деп шүгүмчүлелди кылып турганын бир блокнодумдан тып алдым. Он чыл бурунгаар болган чугаа бистин бо үеге, ылаңгыя дээди, ортумак өөредилге черлериңде ай-айы-биле стипендия, пособие албайн турар аныяктарывыска чугаалап, бо хоозураашкынны билип турган дег-дир. Амгы бистиң аныяктарывыска кым-даа «кандыг-бир эвилел» кежигүнү сен, эртенги хүн дүүнгүзүнден «чырык» болур деп шыдавас. Үгге дизе ам даарта үүү болу ооэрин, институтту, училищени доозупкаш, ажыл тып алырынга кым-даа бүзүревес. Сени, аныяк кижини кайда-даа манавайн турар, институттуң берген дәнзызын өзугаар сени чылыг куспаанче хүлээп алыр «комсомолчу» бөлүктер, бригадалар, коллективтер чок. Аныяктар яамызын безин «бизнес» деп даштыкы сөсбиле «доннаптырып» турда, бистин чурттап эртken бөдүүн үевис дүште дег «чиде» бербейн канчаар ийик. Ынчалза-даа «төөгү билбеске төөрээр» дээр ийикпе, 80 чыл чурттап эртken комсомолдуң эки үүүлдерин аныяктарга аксы-даа болза таныштырарын, харын-даа аныяктар организациязын чер-черлерге тургузар, өзүп олурар салгалывысче сагыш салыр үе черле келген деп бодаар мен.

Кандыг-даа кижиниң чалыы үезиниң дугайында чаагай сактыышкыннары бодунуу-биле артар. Ылаңгыя ажыл аайы-биле, чаңгыс көрүштен, чаагай хүлүмзүргден сеткилдерге чалбыышталып кыпкан найырал, ынакшыл аныяк чараш кылдыр кажан кеэзеде чүректерге имистелген от болуп хып чоруур. Ам комсомол обкомунга ажылдап чораан аныяк шүлүкчү Антон Үержаанын «Силер-биле хиним тудуш» деп шүлүүнден одуругларны киирдим.

О чопум — ораныңмың кижилери!
Аяс хүндүс силер-биле
кады чоруйуи.
Өлчейиңер, чыргалыңар
чолум болзун,
Аванга дег, эргеленив,
чассып, таалап
Өөрүшкүмнүң өткүг ырын
ырлап чоруйуи.

Светлана МОНГУШ.

ИДЕГЕЛДИ ОЛ ШЫНЗЫДЫП ШЫДААР-ДАА

Кижиге ачы-буян чедирери дег хүндүлүг болгаш харыысалгалыг ажыл чок дизе частырыг болур бе? Чок. Барып-барыш, пенсионерлерге, хөй уругдарыглыг болгаш бот иелерге, инвалидтерге дуза чедирери, ол дээш, үжен ажыг чыл ажылдап келири — езулуг-ла аас-кежик-тир. Кымның дугайын бижип олурарым бо дээр силер? Киров Салчакович Дилактың дугайы ийин. Бо чылын социал хандырылга албаны бодунуң тургустунганындан бээр 80 чыл оюн байырлаар, а оон аңгыда К. Дилактың директорлап турары — Кызылда Хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернады ажыттынганындан бээр 15 чыл болур.

Шак мындыг ийи дакпыр байырлалдарны таварыштыр бо удуртукчуның дугайында чугаалаар бодай-дыр мен. Солун орукту эртип, онаашкан ажылыңга ээхарыысалгалының көргүзүп келген кижи бо. Бо сөстерни бадыткаары-биле чамдык барымдааларны, чижектерни маңаа киирейн.

Ортумак школаны Тээли суурга доосканыныц соонда, Киров Дилак комсомолчу путевка-биле Бүгү-эвилелдиң шалыпчы тудуу — Ак-Довуракты даг-дүгү арыглаар комбинадының тудуунга ажылдап эгелээн. Хүүрек туткаш, чер казып, мастерок туткаш, тууйбу салып, балды туткаш, манза чонуп, боду дег аныяктарның аразынга хей-аът кирген ажылдап тургаш, кежээлерде өөренип; фабрикада нарын дериг-херекселлерни канчаар башкарарын, оларның тургузуун ыяк шиңгээдип алгаш, баштай дерилге машинизи, оон соонда харын таарыштырыкчы-эдикчи апарган. Черле алыс соруктуг эр билиг-мергежилин көргүскен. Удааанда ол шаңнадып-мактадып эгелээн. Чоорту аңаа ынчангы күш-ажылдың үнелелиниң база бир дээди демдээ коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы деп атты тывыскан. Ажылга аныяк кижи езулуг-ла сорук киргеп.

База бир солун таварылга — амгы ажылының эгези мынчаар болган. Бир катап ээлчеглиг шөлөөзиниң үеинде кожуун төвү Тээлиге ынчангы райкүүском даргазы Б. Чюдюкке ужуражы берген. Амыр-менди солчуп, ажыл-иш дугайын чугаалашкан соонда, Борис Бааданович тургаш: — Биске чонуңуң социал хандырылга килдизинге кээп ажылдазыңза кандыгыл? — деп, дарга айтырган, Киров Салчаковичиин билбес кижи ол эвес-ле болгай. Оон башкызы, директору-дур. Киров шак ындыг саналга дораан-на харыылаар аайын тыпнаан. Ынчанмайн канчаар, дарганың ындыг санал киирерин аныяк эр билбээн, сагыжында-даа чок. Аамайланы берген турып-туруп, улузу-биле сүмелешкеш, каш хонгаш, харыызын бээрин чугаалаан.

— Шын-дыр харын. Дораан харыылаары берге айтырыг. Барып сүмелеш харын Манаар мен. Ажылга кижи өөренир чоор — деп, Борис Бааданович ынча дээн.

Улузу-биле дугурушкан. Сиилең эвес, алызындан бодамчалыг эр дээрзин чоок дөргүл-төрелдери билир болгаш, барып ажылдаарын сүмелээннер. Ынчалдыр ол 1966 чылда социал хандырылга килдизинге инспекторлап эгелээн. Ынчан Бай-Тайга-биле Мөңгүн-Тайга чаңгыс кожуун турган. Чер-девискээр улуг, чамдык суурларже баарда, арт-сын ажар. Районнуң ыраккы булуңнары Мөген-Бүрен, Мугур-Аксы, Кара-Хөл суурларже аъттыг, чүүк машиназының кырынга-даа олурулкаш, чоруур-ла. Хөй уруглуг иелерге документилер долдуруп, оларга дузаламчы акша санап берип, чеже орукту эртпеди дээр! А Мөңгүн-Тайга катап аңгы район апаарга, аңаа социал хандырылга килдизин эргелекчилээри-биле Киров Салчаковичиин томуйлаан. Ынчанмайн канчаар, оон дуржулгазы уугаткан, Ленинградка үш удаа барып, курстарга билиг-мергежилин бедитken. Оларны чүгле 4-5 демдектер-биле доозуп, ында социал хандырылга органнарынга дуржулга көрүп ап, чүткүлдүүн көргүскен.

Чалгынаар ужудуушкунга быжыгар дээривис дег, оон дуржулгазы бедээн, ол чугула болгаш харыысалгалыг ажылдың уг-шиин дыка эки билир апарган. Ынчангаш од 1969 чылда катап-ла социал хандырылга килдизин эргелекчилей берген. Бо ажылга ол хөйнү көрген, билир-даа. Бертик-межел улус-биле чугаалажы бергеш, оон үүрээ саргыыр. Бир эвес мен база ындыг апарган болзумза кандыгыл? Ындыг айтырыга ол боду-ла харыылаар, ынчангаш ындыг улуска хамыктың мурнунда дуза чедирер деп ындыг сорук-биле чепсегленген. Тээлиге каш чыл ажылдааш, ол Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип кирген. Олче кирерде, шилилге шыырак турган дээрзин айтып каайн. Аңаа эртем-биле улам чепсегленип, удуртукчу кижи кандыг болурун хандыр өөренген, практиканы-даа эрткен. Ол школаны 1969 чылда доосканынын соонда, Мөңгүн-Тайга райкүүскомунуң даргазының оралакчызынга томуйлаткан. Аңаа мурнунда ажылдакчылар база оны билир, черле таарымчалыг болган. Чон оны уламна үнелеп биле берген. Ынчангаш алды чылдың нүүрүнде ол-ла райкүүскомнуң даргазынга депшиттирген.

Киров Салчаковичиниң бир эки аажызы — ол кымны-даа алалавас, бодун оларның бир кеэзэ кылдыр саналар. Бөдүүн, чаңчаттынмас, хөректенмес. Айтырыглыг келгеннерни кичээнгейлиг дыңнаар.

Бир катап албан-ажыл аайы-биле Мөңгүн-Тайгага чораан, оон-биле кады ук кожуунуңуң девискээрин эргип кезээн мен. Мөген-Бүрен хемниң бажында Алтай кызыгаарында Ак-Хөл деп черге барган бис. Аңаа совхозтуң хой кыргыыр пунктузунга келгеш, Киров Салчакович электрилиг хачы туткаш, эде кеттингеш, кыргыкчылар аразынга турупчук. Барык бүдүн хүн ажылдады. Өске кыргыкчылардан канчап-даа дудак чок кижи болду. Чамдык даргалар дег эвес, ажылды хол-биле кылыр кижи; дир дээрзин ынчан көрген мен. А ол-ла чораан, чурумалдыг Хиндиктиг-Хөлдүң кыдыынга машинавыс малгашка дүшкеш, «тепкиленип» туруп бээрге, ол дарга резин идиктерин кеткеш, хүүректи туткаш, чолаачызынга дузалажып кирипчик. А өглерге, бажыңнарга киргенде, дор бажынче кылаштавас. кады чораанларын мурнадыр кижи чоржук. Бөдүүн сеткил деп чүве ол-дур. Кажан Тээлиге ажылдап турда, удуртур органнар ону медаль-биле шаңнадыр улустуң аразынга адын киирер дээрге, шуут-ла ыңаваан, килдизинде бир хөрээжен кижини шаңнаарын саналдаан.

Мөңгүн-Тайганы чамдыктар Тыванын тундразы дээр. Чайын, июль айда безин хар чааптар ораан. А хат-шуурганын чүү дээр силер? Чүгле өглерни өөңнедир эвес, кыжын чүүк машиналарын безин андара шааптар болгай. Ындыг хат-шуурган үезинде К. Дилак малчыннарның аал-коданнарынга барып, мал-маган-биле кады өглерге хонуп, кажааларга барып күзеттежип-даа чораан. Хөөредип канчаар, амыдыралга тургулаан болуушкуннардыр. Ынчангаш малчыннар дээш оон сеткили үргүлчү аарып, оларга бар-ла шаабиле дузалаза деп кеэзеде сагышсырап чоруур.

Мөңгүн-Тайгага ажылдап тургаш, Киров Салчакович «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле 1986 чылда шаңнаткан. Оон аңгыда, соңгукчулар — мөңгүн-тайгажылар болгаш Бай-Тайгада кызыл-даг:ылар ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи удаа бадылааннар. Бо дээрге анаа-ла таварылга эвес-тир. Чоннуң негелдезин, чурталгазын билир болурга, олар кижиге ынчаар бүзүрээр.

Киров Салчакович сөөлгү чылларда Тыва Республиканың Чоннуң социал хандырылга яамызының сайыдының оралакчызынга каш чыл улаштыр ажылдааш, бо чылдың эгезинде 55 харлааш, дораан-на улаштыр Хоочуннарның болгаш инвалидтериниң бажың-интернадының директорунда ажылдай берген. Чок, ону кымдаа оралакчы албан-дужаалындан чайлап бер дивээн.

— Аныяктар ажылдазын деп бир бодалым ындыг, а ийиде, бажың-интернатка черле директор ызырынмас боорга, аңаа ажылдап көрейн дээш, ол ажылче кирдим — деп, Киров Салчакович ынча дээр. А аңаа удуртур органнар өске ажылды сүмелеп турган болдур ийин.

— Мээң бир өөрүүр чүүлүм — чоннуң социал хандырылгазынга үр ажылдап келгеним — деп, К. Дилак чугаалаар кижи. Хоочуннарга бертик-межел улуска иелерге, черле өг-бүлелерге дуза чедирери дээрге —чонунга бараан болурунуң эне буянныы деп ол санап чоруур.

Бодунуң чүрээнин айбызы-биле кирген ажылын экижидер дээш, бо удуртукчу чамдык чүүлдерни эгелээн. Бии-Хемде Хадың суурнуң чоогунга 5 гектар черге картофельди тарып олурткаш, оон 18 тонна дужүтту алган. Бо дээрге ол коллективке чаа чүүл болган. Оон аңгыда, бажың-интернаттың чанынга ногаа аймаан, чечектерни, согунаны тараан. Кырганнар боттары аңаа ажылдап чайлаан. Морковьтан база дужүт алган. Бо чылын кылган база бир улуг ажылы — бажың-интернатты долгандыр херимнээни. Анаа акшаландырылдыкын көрбээн турган. Тывынгыр-сагынгыр болур деп чүве ол болгай Бир-тээ, ону дооскан болганда, келир чылын 4 хире симменталь уксаалыг инек садын алыр бодап турар. Директорнуң санап көргени-биле алырга, интернатка хүнделе 31 литр сүт херек. Ынчангаш кажаа-хораа база тудар апаар.

Бир солун чүүл болза, бо чылын инвалидтернин (коляскалыг улустуң) маргылдаазын бир-ле дугаарында эрттирген. Аңаа эр, хөрээжендаа 8 кижи киришкен.

— Бисте аныяк болган аажок шевер-даа инвалид бар. Ылаңгыя аныяктарын кандыг-бир мергежилге өөредир, чонар-даштан чүве чазаар кылдыр эвилелдээр бис — деп, директор база бир солун планын чугаалады. Моон соңгаар азырап, хайгаарап турар улузунуң культура хандырылгазынче улуг кичээнгейни углаар апаар. Мурнунда кинону неделяда бир катап көрүп турган, оон соксаан, ам ону катап эгелээр, а концерттерни көрүп турар. Ам лекцияларны организастаар. Ол база улуска солун болуру чугаажок.

Чаа директорнуң кылып турар чамдык ажылдары мындыг-дыр. А бергелер бар бе? Бар.

— Ужуру болза биске 110 кижи турар, бо хүнде 155 кижини ажаап, азырап турар бис. Хадың суурда салбырывыста 30 киживис бар. Акша-көрөңгиниң чедишпези — бир кол шаптыктыг чүве ол—деп, К. С. Дилак хомудап турар. Ынчангаш дузалал ажыл-агыны хөгжүдүп эгелээни ол. Чогум машина-техника талазы-биле колдуунда ажырбас, чүгле трактор херек. Ол дугайын директор бодап турар

Бажың-интернатта хамык ажылды организастаарда, 9 кижи составтыг хоочуннар чөвүлелинге даяныр. Ону Константин Белоусов удуртып келген. Дорту-биле чугаалаарга, директорнуң оң холу ол.

Улуг дуржулгалыг болгаш ажылгыр, биче сеткилдиг удуртукчу Киров Салчакович Дилакка амгы коллективи идегээр, бүзүрээр. Идегелди ол шынзыдып шыдаар. Улусту билир сеткилдиг кижи ындыг болур-даа.

Седен ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУҢ

«ДЕМИР

Россия журналистиказының 80 чыл байырлалы чоокшулап олурарга, бо үүлдү алдарлыг француз комедиграф Мольериң бодунуң бир шиизин «Албаданаш эмчи болган» деп адааны ышкаш, бижиттинер ужурга таваржы бердим.

Тыва Арат Республика 1921 чылда тургустунгандаа болза, аңаа 1925 чылга чедир солун, сеткүүл түрбаан. Шын харын, 1924 чылда Тывага солун көстүп келген. Ол үгле орус дылга үнүп турган. Ол дээрге амгы «Тувинская правда» солун-дур. Ону баштай «Красный пахарь», «Вперед» деп-даа адап тургулаан. Оон сөөлүнде «Шын», «Аревэ шыны», «Хостуг арат» солуннар, «ТАР чазааның кол медээзи», «Пионер», «Революцияның херели» сеткүүлдер үнүп эгелээн.

1925 чылдың августун 31-де амгы «Шын» солуннуң бирги дугаары үнген. Ол дээрге тыва журналистиканың эң баштайгы шапкынчызы болур. Үк солун баштай үгле моол дылга эргиде үстүнден куду бижиир үжүглелге парлаттынып турган. Ону үгле моол бижи.. билир эвээш санныг кижилер шокарлап номчуур турган. Үгле дээрге ол үеде бүгү тыва чоннуң үгле 2 хире хуузу моол бижик билир үве-дир. Оларнын кол нуруузу эргетен дүжүметтер, хүрээ-хиттиң Төвүтке (Тибетке), Моолга өөренип чораан лама башкылары болуп турган.

Мээң авамның акылары амгы Чеди-Хөл кожуунунуң (бо атты мен адаан мен) девискээринде Хендерге хүрээзиниң (оон дугайын В. Көк-оол бодунуң «Хайыраан бот» деп алдарлыг шиизинде база бижип турар) улуг ламалары чораан. Оларның ат-шолаларын ам уткан-дыр мен. Намбырал, Дугар, Сотпа, Самнаар, Монгул-оол дээш баар чүве. Оларның чамдыктары хүрээ-сагыл четтиргеш алган шолалар чадавас. Чижээлээргe, Самнаар даайымның үгле ындыг аттыг апарганын эки билир мен. Оон шын ады Сандан, хүрээге ол сам, кумзат баштап турган, ынчангаш ындыг шолага чединген. Сам дээрге амгы шагда танцы-дыр, кумзат дээрге—ыр-шоор-дур. Бо үенин-биле алыр болза, хүрээниң кол режиссеру кижидир ийин. Ол даайым мынча деп органын дыңнаан мен: «Хүрээге улуг эргил-найыр болур деп баарга, самнаар, кумзаттаар мергежилдиг аныяктарны бөлүп алгаш тайгада улус четпес черже чаштынып чоруй баар турган мен. Орта дуюкаа өглер тип каар чүве. Аңаа хонуддүүп, аштанып-чемненип, ай чыгыы белеткеник турган бис (ам болза, репетициядыр ийин але). Оон чогум байырлал болу бээрге, хүрээ баарында шөлге чогуур идик-хевивисти азыраларывысты (маскаларны) кеткеш шан-кеңгиргелеривисти каксыышаан, бүрээ-бүткүүрлеривисти үрбүшаан, үнүп келириви-ске, көрүкчүлерниң чүлдү-чүрээ хөректериңден ушта халый бээр чазын тургулаан чүве». Хей-аъттыг-ла турган улус-тур ийин.

Мээң ол лама даайларым сарыг шажын эртемин Төвүтке, Моолдуң Улуг-Хүрээге (амгы Улан-Батор) 10-20 чылдар дургузунда чедип алгаш, сагыл четтиргеш, чүвүрлерин уштуп дергилеп алгаш, Хендергезинге үгле шыва тоннарлыг, ужалары ойлуп калган, шалдан шапкылажып чаныр кээп турганнар деп, Ак-Талдың улуг назылыг чурттакчызы Ыдам-оол ирей ам-даа сактып чугаалап олурар чорду. Оларның хөй кезии 30-40 чылдарда хүрээ-хиит ужун ханныг репрессияга таварышкан болгаш чамдыктары кара-бажыннардан, шөлүлгелерден ээп келбээн. Оларның уруг-дарыы база чырык хүн орта көрбейн чордулар. Ол дугайын эң улуг даайымның уруу Дакый-Сүрүн даай-угбам (Анна Намбыраловна Торжу, эң баштайгы тыва эмчилериниң бирээзи) сагыжы саргып чугаалап олурар. Мен бодум дугайын үгле Кыргыс Сандакты билир мен, ол 40 чылдар эгезинде Шагаан-Арыгга өөренип турумда, кожуун чагыргазының улуг бухгалтери турган кижи. Ынчан кожуун бажыңы өрттени бээрге, «контрлар» өрттеткен деп политиктиг херек көдүүрүлген. Оон нам кожкомунуң секретары Күжүгет Даржаа-ны боолап каан, Сандак сугларны тудуп аппарган, ол хевээр ээп келбээн. Уругларын школадан үндүрүпкен, оларның салым-чолун ам-даа билбес мен.

«Шын» солуннуң бирги дугаарын парлап үндүргени база төөгүлүг арын болур. Оон амгы ады доктаагыже чедир база үр-ле эволюция эрткен. Баштай ону моол дылга «Тыванын араттын шыны», оон шуут «Үнэн» деп-даа адап турган. Оон сөөлүнде, кажан 1930 чылда амгы тыва бижик тыпты бээрге, чаңгыс аай «Шын» дээр апарган. Ол ат база-ла «Правда» солундан укталып үнген деп чүве билдингир.

1925 чылга чедир тыва дылга «солун» деп сөс турбаан. Аңаа солун үүлдү солун дээр турган. Ынчаарга ам орус дылда «газета» деп сөстү тыва дылга чүге «солун» дей бергенин шинчилеп көөрге, база солун болуп турар. Кажан тыва солун (моол дылга-даа бол) үнүп кээрге, бижиктиг кижилер өскелеринге номчуп бээрге, азы оон үгле чуруктарын ажып көргеш, улус «солунун» дижип чугаалажып турган. Ол хевээр «газета» деп сөс тыва дылга «солун» кылдыр доктаай берген. Ам бис, кажан парлап каан солун дугайын чугаалажып тургаш, орустаарга «интересная» деп сөстү бичии-даа сагынмас бис. Демдеглеп каайн, чамдык дылдарда, чижээлээрге, хакас дылда «газета» деп сөстү ол хевээр ажыглап турар болдур эвеспе.

Ам-на «Шын» солуннуң эң баштайгы дугаарының үнгениниң дугайын чугаалап көрейн. Ол дугайын меңээ оон ынчангы өрукчүлериниң бирээзи, сөөлүнде тыва чугаалдың эгелекчилериниң база бирээзи, «Хостуг арат» солуннуң редактору чораан Байкара Хөвеңмей, тыва типографияның хоочуннары Шөртен, Кенден (мээң акым болур кижи), ону бистиң черниң улузу өске Улуг-Карактыг, Арган-Аъттыг, Кош-Кулактыг Кенденнерден ылгаар дээш, Кара-Хаайлыг Кенден дижир, шынында оон кара хаайын-даа көрбээн мен, та үгге ынча дижир үве? Бир кижиден дыңнаарымга, типографияның кара будуу үргүлчү-ле думчуунга өгежи берген чоруур, ынчангаш Кара-Хаай дижир апарган дээр чораан. Ол черле шын болуп чадавас.

«Шын» солунну үндүрер дээш барык бүдүн чыл хире ажылдаан бис дижирлер болгай. Орта орус өрукчүлер кончуг дузалаан. Эрги моол бижикти чаңгыс Хөвеңмей билир. Ынчангаш үгле ол өрүүр, демги Шөртен, Кенден суглар анаа-ла дузалажыр.

Бир дугаар солун үстүкү черлериниң айтыышкынын

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал а также для переадресования издания бланк абонемента с доставной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

«ХОЛ ҮЖҮҮ»

ЭССЕ-ОЧЕРК

Бадарчы СЕДЕЙ аграр үлетпүр секторун организастап башкарарының мөөң дуржулгазын Улуг-Хем кожуунга долузу-биле шинҢээдип алган. Кол зоотехниктеп тургаш, малчыннарга, оларның дузалакчыларынга таарымчалыг кылдыр «Улуг-Хая» совхозтуң барык кыштаг бүрүзүн белеткеп тургускан. Ооң ынчангы чолаачызы Калбак-оол Маады мынча деп меңээ чугаалааның бөгүнде хүндүткел-биле угаап-билип ор мен:

— Бадарчы Сенгиевичниң ады-ла кол зоотехник, совхоз директору... ооң орнунга мен харын дарга шинчилиг мен. Дарга эрге-байдалын көңгүс ажылдавас кижи чүве. Малчыннарга хамаарылгазы шуут эл-хол. Хөй ажы-төлдүглерге чоогу, кады төрээннери дег. Бичии чаштар-биле чугаа-домак кылыр мурнунда конфета-чигирин суг үлей кагылаптар. Малчыннарының күш-ажыл төлевирин ол черле үзүктелдирбес, акша үлээр кассирлерин чамдыкта кады эдертип алгылаар.

Бөдүүн чолаачының бо үнелели бадыткалдыг. **Дарга негелде, айтыышкын-биле эвес, сагыш салыышкын, ээхайырлал дамчыштыр ажылдың хыын аныяк чылдарында-ла тыш апкан. Ооң ук чаңчылының эге ужуу ада-өгбелеринде, ха-төрелинде, ишкеи суунда ирги бе? Материалдыг бүдүүрүлгени кызыл холу-биле кылып, бүдүүрүп чоруур кижилерниң эрге-ажыктарын ол камгалап билир.** Бо талазы-биле эвээш эвес факт-барымдаалары көргеи мен. Бо эш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору, мен «Улуг-Хем» солуннуң редактору тургаш, бир кезек үеде керээ-дугуржулга езугаар кады ажылдап турдувус. Хөөредип чугаалаарга, калачыгы хадың бажында халаңайнып турар. Торгалыгның көдээ бүдүүрүлгезиниң юбилейинге уткуштур элээн каш чагыларны ынчан алдывыс. Удур-дедир санажылгаларда чамдык үүлдер ынчан меңээ эки билдинмейн турган. Полиграфия продукциязын типографиявыс бүдүүптер шинээлиг. Ооң бот-үнезин, нормативтерин кылып тургузарынга бергедежип турдувус. Ону санап, кылыштар тускай кижи солунчуларның аразынга турбаан.

Бир эвес чурттаар орансава, бир штат тургузуп аптар болза, специалисти ажылга тургузуп алырының аргазы бар. Ол айтырыгны шинтпирлеп күш чедипкен бис. Полиграфия талазы-биле дээди эртемниг бир ажылдакчыны хүлээп алдывыс. Удур-дедир санажылгалар, бүдүүрүлгелер-биле керээ-дугуржулгалар шуудан орган.

— Кандыг-даа ажылды чорударынга ол талазы-биле специалист албан негеттинер. Бир эвес айтырыг бергедежи бээр болза, Кызылдан, чурттуң өске-даа девискээрлеринден билдилиглерни түр чалаарының тудугсууру негеттине бээр. Ылавылаашкын-биле хөделирге, айтырыг бүрүзү шиитпирлеттине бээр ужур-баштыг. Билир кижилер түс чернин, коллективтиң бодунуң байдалдарынга дүүштүр санап, тургузуп каан норма-чижектер-биле ажылдаарга чөрүшкектер, билдинмес үүлдер тургустунмас—деп, ажылагый талазы-биле ынчан-на улуг дуржулгалыг Бадарчы Седейниң сүмелээни-биле типографияны редакциядан тускайлааш, ооң директорунга Людмила Сарыгларны томуйлап каан мен.

Ажылывыс хөгжүзе-хөгжүзе район деңнелиниң кызыгаарын ажа берген. Каа-Хем, Тожу, Эрзин, оларга улаштыр өске-даа районнар, боттары типографияларлыг Таңды, Кызыл бисти чагыглар-биле чула чүдүрүпкен. Солунувус тиражы 4 муң ашкан. Аңаа немештир орус дылга «Шагаан-Арыг» капсырылганы типография директору Людмила Сарыглар, килдис эргелекчизи Галина Маспык-оол неделяда бир катап үндүрүп турду. Капсырылга өңнүг, ооң материалдары чарлалдарже, кижилерниң сеткил-хөөнүн аян-шинчи киирериниче уланган. Садыларга, чемненилге черлеринге, киоскилерге ону садыглап турган. Кажан ажыл чижилгелиг, мөөрейлиг болу бээрге, қым-даа ажылдаар чериниң, бодунуң эрге-ажыктары дээш барык тулчу бээрин ынчан көрдүм.

Хөй кордакчылардың соңгулдаларның төлевирлиг программаларын үндүрерде, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз-биле кады демнежип тургусканывыс керээ-дугуржулга эки-ле майык болган. Шак ынчанги шаг-үеден бээр Бадарчы Седейниң бурунгаар көрүжүн, сарыылдыг болгаш шын чарт хөделиишкиннери угаан-бодалымга кертип ап келдим. Бедик албан-дужаалче ооң шургуушкуннарын билбес мен. Бир катап райкүүском даргазынга олуртур дээрге, ооң ынавайн турганын СЭКП райкомунуң бюрозунга көргеи мен. Ону ук албан-дужаалга үстүү органнар дөмей-ле чыгай тудупкан чоржук.

— Эжиң аар чүүкке онаашты—деп, Шагаан-Арыг хоорайның төп одалгазынга дериг-хөрекселдер, артык кезектер дилеп чоруп туржук.

1990 чылда ССРЭ-ниң улус депутады Лапыгинни дамчыштыр Москва хоорайга бир ай чедир командировкалааш, чылыдылга төптериниң кезектерин, продукциязын бүдүрер заводтарның эжик-хаалгазын ажыткан. Седейниң текселдерни, улуг-улуг коңш-дерилгелерни Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл ЧЭТ-тери, Тываның чуртталга-коммунал албан черлери, организациялары, үлетпүрү мага хандыр ажылгаан. Райкүүском даргазының адынын кырынга мөөң агым-биле бир кезек үеде чондурар станоктар, янзы-бүрү электроника, саналга дериг-хөрекселдери келгилээн. Шагаан-Арыг хоорайның № 2 ортумак школазы өөредилгеге ажылгаар дериг-хөрексел комплектилери-биле бажын ажыр дериттинди. Төпте бай школаның баазазын Улуг-Хемниң школалары доктаамал ажылгаан турганының сураан дыңнап шаг болдум.

Кызылда сүт заводунуң чаа директору Б. С. Седейниң күш-ажылчы базымнарындан бир кезек факт-барымдааларны саксы демдегледим. Дарганың чогум бодунга ужуражыр бүдүүзүнде сүт заводунга үш катап четтим, бүдүүрүлгениң чамдык специалистери, ажылчыннары-биле «разведказыг» езу-биле харылзаалаштым. Баштайгы удаада кышка белеткелдериң түлүүн мага ханыышкын-биле эскердим. Ол ажыл-херектерде Седейниң «холунуң үжүүн» таныдыр аргам чок болду.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң улуг салбыры турган Эйлиг-Хемниң малчыннарының кышка белеткеним турганы башка кире дүштү. Хар чаар, хем оруу муңгаштыр бүдүүзүнде шил, тудуг материалдары, далгантараа сөөрткен чүк машиналарынга каш-даа таварышкан мен. Бадарчы Сенгиевич тып алган үүлдерин чамдыкта паромну кежир үдежиптер кижи болгай.

— Шилдешпеске, чугайлашпаска, чамдык малчыннар херекке албайн баар улус — деп, суг чугаалагылаары сагыжымга ам-даа киргилээр.

— Эмин эрттир сагыш салырга, ынчанмайн канчаар — деп, бир чугаалаан мен.

Дарга меңээ удур үүнүдаа ыыттавайн баржык. Ынчан бүгү совхозтар, бүдүүрүлгелер, чажырыш канчаар, азырадыкчы байдалга турганы кымга-даа билдингир. Совхоз директору, райкүүском даргазы, Дээди Хурал депутады чораан ажыл-агыйжы кижиниң бөгүнгү «холунуң үжүү» акша-хөреңги чок байдалдарда улам элбек, улам чончу, Кызылдың бүдүүрүлгелериниче чоок апаргаанынга шуут чоргаарландым.

Бо чылдың октябрь эгезинде сүт заводунуң объектилериниң ишти-даштын чылыглаары, бузук соңга-рамларны септеп солууру ынчан төңгелек турду. Бөдүүнү-биле дөзевилээрге, ишти-даштын бакка-сокка каастаары—үүгле чечээ, чогум кат-чимизинге чедери оранчок ырак. ЧЭТ, чылыг оруктарының тудуу-септелгези чаа-ла эгелеп турар янзылыг. Кол, өзек ол ажыл-херектерни чогудуп алыры-биле директорнуң бажы ыжып-ла тур боор деп бодап турдум.

Ийиги удаада бүдүүрүлгеге чоруп турумда, сүт сөөртүр автомашиназының цистерназын изиг бус-суг үнүп турар шланг-биле көдээдеп келген чолаачы эр бар шаа-биле чүп тур. Өске бүдүүрүлгениң иштинче киргеш, ооң күчүзүн ажылгаары төлевирлиг болуру билдингир. Бо үеде халас дуза кадыштар чер кайда-даа чок. Ол туржук, күчүлүг Улуг-Хемниң эриинге автомашина дашты-иштин чууру безин хоруглуг болгай. Чолаачы-биле чугаага баш удур белеткенип алган мен. Ол мени эге дээрезинде «тевектээр» чыгыы чаңнады.

— Сүт цистерназын заводтуң изиг бузунга кезек-кезек албан-биле чүп ап турар кижи мен. Хоорайга садыглааш, сүттүң артканын заводка дужаап турарым ол. Колдуунда сүт дужаар-даа дээш эвес, машинам «ачынар-бажыңга», «изиг-буска» киирип алыры-биле кире дүштүм. Чогум келген черим, ат-бажым —чажыт-чажыт — деп, баштактанып тур.

— Дуңмай — дидим.

— Аа — дээш, менче чиктиг, барык анчыгзынганзыг көрүндү.

— Сээң кайыын келгениңни, ат-бажыңны сүдүң хүлээп алган уруг меңээ дем чугаалады. Сеңээ рентген-биле дөмей мен. Чажыт-чажыт эвес, а ажык-ажык, мен «Шын» солундан келдим, дуңмам—деп, эл-хол езу-биле база баштактандым.

Чолаачы оптуг, кажар эр болду. Ындыглар кады ажылдап турары коллективинге бо шагда олча-ажыктыг. Сүт цистерназының, сүт савазының иштин баксырадып, сүдүн саарып чадап турар араттар, хууда малманныглар аңаа кайын эннежир ийик. Кижим ам-на бир янзы шинчи-биле менче көрдү:

— Акый, ойнап баштактандым, мени чарлавайн көр —диди. — Ажылывыс чаала деткерлип ор. Хоорайга садыглааш, каш акшаны коллективимге мүн-не тып алдым. Ол бүгү колдуунда кывар-чаар материалдарга, өрү-куду чоруктарга, бажың-балгат септелгезинге эвээш-бичези-биле үнер чүве-дир ийин. Долгандыр үндүрүг-хавыт, өре-ширеге туттура берген улус-тур бис. Бисте бичии-даа эки чүве чок-даа диди.

Кайын ындыг боор. Заводка ооң чедип келгени, сүдүн дужаапканы, цистерназын чүп алганы, хоорайга садыг-саймаа кылганы-биле бо чолаачы ылгалып турар. Мен бодаарымга, шуут куруг эвес болуп турар. Ол ажылдың эгезинде, ооң хыын тып орар. Ооң оруун Каа-Хем суурнуң, Көк-Тей сүт-бараан фермазының, Сукпак, Кур-Чер, Сесерлиг, Ээрбек болгаш найысылалдың чоокавы араттары, мал-маганныглары эдере-ле бээр болзун. Олар сүт заводунуң цехтерин ажыглаар болза, ак саржаглыг, хоюг сметаналыг, амданныг быштактыг, чаагай ак чемниг болур. Беш-алды инектиң сүдүн эрги тыва арга-биле ажыглап болур. Саар мал бажы он, чээрби, үжен, харын-даа, бежен чеде бээр болза, сүттү үлетпүр аргазы-биле болбаазырадыры албан негеттинер. Директор Б. Седей, бүдүүрүлгениң өске-даа специалистери ол янзы чугаа-домакты кылыр чорду.

Шыны-биле алырга, Кызыл хоорайның көдээ бүдүүрүлгелерге ужур-дузазы кызыгаар чок улуг. Бодунуң ээлчээнде, көдээ бүдүүрүлгелер Кызыл хоорайга ужур-дузазы база ол хире. Найысылалдың болбаазырадылга үлетпүрү, ооң иштинде сүт заводу хонукта 40 тонна сүт болбаазырадыр шинээн ажыглаан шыдавайн барган. Ам хонукта үүгле каш тонна сүттү бүдүүп турар. Оон үнүп келген эвээш-биче ажык-кончаа-биле бора бүдүн орар.

Бүдүүрүлгениң сегий бээве-дир ийин. Долгандыр үндүрүг-хавыт, өре-ширеге туттура берген улус-тур бис. Бисте бичии-даа эки чүве чок-даа диди.

Кайын ындыг боор. Заводка ооң чедип келгени, сүдүн дужаапканы, цистерназын чүп алганы, хоорайга садыг-саймаа кылганы-биле бо чолаачы ылгалып турар. Мен бодаарымга, шуут куруг эвес болуп турар. Ол ажылдың эгезинде, ооң хыын тып орар. Ооң оруун Каа-Хем суурнуң, Көк-Тей сүт-бараан фермазының, Сукпак, Кур-Чер, Сесерлиг, Ээрбек болгаш найысылалдың чоокавы араттары, мал-маганныглары эдере-ле бээр болзун. Олар сүт заводунуң цехтерин ажыглаар болза, ак саржаглыг, хоюг сметаналыг, амданныг быштактыг, чаагай ак чемниг болур. Беш-алды инектиң сүдүн эрги тыва арга-биле ажыглап болур. Саар мал бажы он, чээрби, үжен, харын-даа, бежен чеде бээр болза, сүттү үлетпүр аргазы-биле болбаазырадыры албан негеттинер. Директор Б. Седей, бүдүүрүлгениң өске-даа специалистери ол янзы чугаа-домакты кылыр чорду.

Шыны-биле алырга, Кызыл хоорайның көдээ бүдүүрүлгелерге ужур-дузазы кызыгаар чок улуг. Бодунуң ээлчээнде, көдээ бүдүүрүлгелер Кызыл хоорайга ужур-дузазы база ол хире. Найысылалдың болбаазырадылга үлетпүрү, ооң иштинде сүт заводу хонукта 40 тонна сүт болбаазырадыр шинээн ажыглаан шыдавайн барган. Ам хонукта үүгле каш тонна сүттү бүдүүп турар. Оон үнүп келген эвээш-биче ажык-кончаа-биле бора бүдүн орар.

Бүдүүрүлгениң сегий бээсавалааш, амгы өртектен ийи катап чиик кылдыр садын болур—деп, Бадырчы Седей демдеглеп орду.

База бир кончуг нарын айтырыг—шала озалаашта автогараж, складтар, өскедаа объектилер. Ынаар орук тудуун улуг соок дүшкүжеге кылыптарын сонуургадым. Ону кылырда чылыглаттынган хоорзаларны агаарга тудар.

Бадарчы Седей каяа-даа, кандыг-даа байдалдарда нарын айтырыгларны шиитпирлээриниң баажызын тып алыр кижи. Ылаңгыя хөй кордакчыларлыг соңгулдаларга тиилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга каш чыл улаштыр ажылдааны—биче сеткилдиг, эш-өөрзүрек удуртукчуга онза идиг бериишкини. Ол хоорайның — найысылалдың, көдээниң боттуг харылзааларын тургузар. Чүге дээрге Кызылдың «койгун чыдар» черлерин безин ол билир апарган болгай.

Сүт заводунда чаа дарганың сагыш салыышкыны-биле эмнелгелериниң бир кезин, № 1 болгаш 2 эдин чазаар күш-ажыл лагерьлери керээ-дугуржулга, ачыбуян езузу-биле ак чем-биле хандыртынып турар. Сүт ышкап ак сагыштыг удуртукчуну Президент, Чазак, Дээди Хурал деткип-ле турар болзун деп йөрээл салдым.

Улуг-Хемге база Кызылга бо дарга-биле ужуражыышкыннарым деңнеп ор мен. Эки кижилер эрге-чагыргага улам эл-хол, улам чончу апаарын ук ужуражыышкыннардан ханызы-биле билдим.

Арапчор ОКСУР.

ЧОГААЛЧЫЗЫ КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ

«ЧУГАА»

езугаар 1925 чылдың Май бир байырлалын таварыштыр үнер ужурлуг турган. Ынчангаш ийи дакпыр байырлал: **Май бир! Чаа солун!**

Ол шагда солунга чуруктар кылыр цинкография дугайында чугаа безин турбаан. Маркс, Энгельс, Ленин, Сталинниң болгаш өске-даа чуруктарны Москва чорудуп берип турган. Ынчап кээрге, тыва чуруктарны Хөвеңмей боду кылын резинага чурааш, оюп кезип турган.

Адактың сөөлүнде апрельдиң ортаа үезинде солунну хол-биле долгап парлаар машинаже дужаар үе келген. «Халап чүве боор» — деп, Хөвеңмей чугаалаар чүве. Хөвеңмей, Шөртен, Кенден база бир орус өрүкчү дөртелээ чүдек аар коргулчун «солунну» аргажып алгаш чорупканнар. Оон каш-ла базым кылып бар чыдырларда, Хөвеңмей бирле чүвеге илдиккеш, шала кырынче меш-ле дээн. Чыл чыгыы үениң ажылы карак чивеш аразында тоо быдыралыр төктүп калган. Халап деп чүве, шынап-ла, ол болган. Дыл агарган...

«Ыглаар дээримге, караам чажы келбес болган»—деп Байкара Дамчаевич хөөрээр кижи. Херек аксы алчайганда ам канчаар, чүү болганын чазак черинге дыңнадыр ужурга таварышканнар. Удатпаанда Хемчик даргадаа, Чурмит дарга-даа ап четкен. Олар, өршээл бооп, кончуур туржук, харын каттыржырлар болган. Ол үеде репрессиялар, аас-кежик болуп, эгелевээн турган. Оон башка олар ыыт чок «контрлар» апаар турганнар ийик.

Дөрт эр солунну катап өрүп, чыскаап киирипкеннер. Чамдык материалдарны үези эрткен дээш солааннар. Шак ынчан Май 1-де үнер ужурлуг солун август 31-де дөрт ай озалдап үнген. Бо дугайын кижи болганы кайын билир, ынчангаш номчукчуларга сонуургадырым ол.

Тывага солун деп чүве үнүп кээрге, араттар кайгап чугаалажып турганнар: «Эл-деп чүве-дир аа, чугааны кижи чүгле кулак-биле дыңнаар болгай, ону карак-биле база көөр чүве-дир аа?». Чугааны карак-биле көөрүнүң мурнунда баштай коргулчунга шуткүп алыр, оон саазынга парлап үндүрер деп чүвени дыңнааш, ам мырыңай аланзып турганнар. «Үүгле дыңнаар, карракка көзүлбес чугааны демиргe база шуткүп алыр чүве-дир аа!» Ынчангаш-ла солунну аажок сонуургаар, үжүк билбес кижилер безин оода чуруктарын ажып көөр, өске кижилерге албан-биле барып магададыр турган. Оон-на «Шын» солун өглерден өглерже, аалдардан аалдарже тарап эгелээн. Кижи болганы-ла «солунун» дижир. Үстүнде бижээним «Сылдысчыгаш» солуннуң редакциязынга кылдым. Оон мурнунда МЧАЭ-ге, колхозка хөй кадарып, сиген кезип, тараа тарып, школага башкылап ажылдап каапкан турган мен. Уруглар солунунга харыысалгалыг секретарьлап турган, үүгле макет кылыырдан, чагаалар спиредириннден болгаш чогаалдар бижириннден ангыда, чамдык эгелерни болгаш нааталгаларны бодум чуруп үндүрүп турган мен.

«Сылдысчыгашка» ажылдап турган чылдарым база солун үе турган. Ынчан ам эргижирээн линотип, ротация деп хуулгаазын машиналар безин турбаан, бүгүле ажылды барык-ла хол-биле кылыр турган. «Сылдысчыгашты» хол-биле долгаар машинага парлаар. Ындыг боорда, 10 ажыг муң экземплярны ийи катап эрттирер. Баштай иштики арыннарны, ооң соонда даштыкы арыннарны. Бежен чылдарда «Сылдысчыгаш» Тывада эң хөй тиражтыг солун турган.

Солунувустуң парлаар машиназын ийи ашак ээлчежил долгаар чүве. Бирээзи — Че Шули дээр кыдат, өскези — орус кижи, — фамилиязын угкан-дыр мен, ону дядя Ваня дижир бис. Че Шули езулуг-ла шынчы кижи, ажылдан черле озалдавас, могаар-цылаарын билбес, он муң экземплярны дыш чокка хары угда долгап үндүрүптер, оон бичии дыштанып алгаш, база бир он муңну хирт кылыр. Ооң ээлчээ келирге, бис амыраң, адак-быышкаавыс чиик-чиик халчып турар бис. А бо дядя Ваня дээрге, ужуртум. Чогум келген черим, ат-бажым —чажыт-чажыт — деп, баштактанып тур.

— Дуңмай — дидим.

— Аа — дээш, менче чиктиг, барык анчыгзынганзыг көрүндү.

— Сээң кайыын келгениңни, ат-бажыңны сүдүң хүлээп алган уруг меңээ дем чугаалады. Сеңээ рентген-биле дөмей мен. Чажыт-чажыт эвес, а ажык-ажык, мен «Шын» солундан келдим, дуңмам—деп, эл-хол езу-биле база баштактандым.

Чолаачы оптуг, кажар эр болду. Ындыглар кады ажылдап турары коллективинге бо шагда олча-ажыктыг. Сүт цистерназының, сүт савазының иштин баксырадып, сүдүн саарып чадап турар араттар, хууда малманныглар аңаа кайын эннежир ийик. Кижим ам-на бир янзы шинчи-биле менче көрдү:

— Акый, ойнап баштактандым, мени чарлавайн көр —диди. — Ажылывыс чаала деткерлип ор. Хоорайга садыглааш, каш акшаны коллективимге мүн-не тып алдым. Ол бүгү колдуунда кывар-чаар материалдарга, өрү-куду чоруктарга, бажың-балгат септелгезинге эвээш-бичези-биле үнер чүве-дир ийин. Долгандыр үндүрүг-хавыт, өре-ширеге туттура берген улус-тур бис. Бисте бичии-даа эки чүве чок-даа диди.

Кайын ындыг боор. Заводка ооң чедип келгени, сүдүн дужаапканы, цистерназын чүп алганы, хоорайга садыг-саймаа кылганы-биле бо чолаачы ылгалып турар. Мен бодаарымга, шуут куруг эвес болуп турар. Ол ажылдың эгезинде, ооң хыын тып орар. Ооң оруун Каа-Хем суурнуң, Көк-Тей сүт-бараан фермазының, Сукпак, Кур-Чер, Сесерлиг, Ээрбек болгаш найысылалдың чоокавы араттары, мал-маганныглары эдере-ле бээр болзун. Олар сүт заводунуң цехтерин ажыглаар болза, ак саржаглыг, хоюг сметаналыг, амданныг быштактыг, чаагай ак чемниг болур. Беш-алды инектиң сүдүн эрги тыва арга-биле ажыглап болур. Саар мал бажы он, чээрби, үжен, харын-даа, бежен чеде бээр болза, сүттү үлетпүр аргазы-биле болбаазырадыры албан негеттинер. Директор Б. Седей, бүдүүрүлгениң өске-даа специалистери ол янзы чугаа-домакты кылыр чорду.

Шыны-биле алырга, Кызыл хоорайның көдээ бүдүүрүлгелерге ужур-дузазы кызыгаар чок улуг. Бодунуң ээлчээнде, көдээ бүдүүрүлгелер Кызыл хоорайга ужур-дузазы база ол хире. Найысылалдың болбаазырадылга үлетпүрү, ооң иштинде сүт заводу хонукта 40 тонна сүт болбаазырадыр шинээн ажыглаан шыдавайн барган. Ам хонукта үүгле каш тонна сүттү бүдүүп турар. Оон үнүп келген эвээш-биче ажык-кончаа-биле бора бүдүн орар.

Бүдүүрүлгениң сегий бээ-

чок кижи-ле болгай. Ажылга озалдап кээр, олче кирип чадап база шаг боор. Даңгаар-ла чүдээн болур, үөлаар, човуурлаар, оон типография буфеди баргаш, «чүс грамм» ижипкеш, амна арай боорда машиназын долгап кириптер.

Бис ынчан улуг-хүн санында үнүп турган бис. Кажан дядя Ваня ажылдай бергенде, типографияга сыгыр даң бажында келир турган мен. Билдингир херек, солун четче парлаттынмаан болур. Күжүр дядя Ваняң дүктүг чолдак-тоңун шала кырында дөженип алган, дүш чок хаарыктаан чыдар. Ооң чанында бир шил, бир кырлыг стакан база «ушкулап» калган чыдарлар. Ам канчаар, машинаны бодум долгап кириптер мен. Оон башка солун озалдаар болза, «үш дугаар кат» (партия обкому) сенн дораан байысаар болгай. Ынчан турган, солунумну эртенгиниң 8 шакта почтадан келир чүк сөөртүр тергелиг аттарлыг улаачыга үзе-тура дужаар мен. Оон дядя Ваня мени аажок мактаар, «дай пятьдесят» деп диленир. Ынчан бежен грамм спирт өртээ 50 көпеек турган, ону сугга холуп алырга, 100 грамм болур. Сөөлүнде дядя Ваняны «дядя Питисаайт»-даа дээр, тывалап шуут «Бежендей даай» дээр апарган бис.

Солуннарны хол-биле өрүп турган шагда чазыглар болганчок-ла эрте бээр чүве. Бир болза, боттарывыс көрбейн баар бис, бир болза, парлап турда, чаңгыс үжүк уштуна берген болур.

(Уланчылыг).

ХЕРЕГЛЕЛ ӨРТЕКТЕРНИҢ КӨРГҮЗҮҮ

Бараанар болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези.	Сентябрьда хуулуг коэффициент **Бирги колонкада** — 1998 чыл-биле деңнээрге; **ийиги колонкада** — 1997 чыл-биле деңнээрге	
Бүгү бараанар болгаш ачы-дуза	119,7	121,1
Аъш-чем бараанары	119,9	121,9
Эът	102,7	112,8
Балык	113,7	109,8
Ус аймаа	179,5	118,5
Сүт, сүттен кылган продуктулар	120,9	118,5
Дагаа чуургазы	84,5	81,5
Чигир	166,6	158,7
Хлеб болгаш хлеб кылыглары	100,4	100,1
Картофель	93,8	96,8
Ногаа аймаа	94,2	100,3
Арага аймаа	102,6	108,0
Аъш-чемге хамаарышпас бараанар	124,2	123,5
Пос-таавы	100,6	100,4
Хеп, иштики хеп	109,4	110,8
Бажың эт-севи	102,6	97,2
Идик аймаа	116,4	117,3
Телерадио бараанары	195,3	195,0
Эм болгаш балыг шарыыр материалдар	107,6	105,9
Чопга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	101,1	105,9
Амыдыралчы ачы-дуза	100,1	96,9
Пассажирлер аргыштырылгазы	100,0	101,6
Харылзаа ачы-дузазы	107,1	108,3
Чуртталга-коммунал ачы-дузазы	100,0	110,4
Өөредилге талазы-биле ачы-дуза	102,8	104,8
Культура албанының ачы-дузазы	100,0	100,0
Кадык камгалал ачы-дузазы	100,0	113,0
Экскурсия ачы-дузазы	100,0	100,0
Күш-культура ачы-дузазы	100,0	100,0
Эрге-хоойлу талазы-биле	100,0	100,0
Банк албан черлери	100,0	100,0

СПОРТ БОЛГАШ АКША

Россияда спорттуң эң нептерелгей беш хевири экстра-класстың 880 мастерлерин чидирген, олар амгы үеде дыштыкы чурттарның өөнүүзүнден ылзы-бүрү маргылдаларда киржип турар.

Хоккей — о. кей! апарган. Амгы үеде Россияның 71 хоккейжизи дыштыкы чурттарның командаларында ойнап турар.

Хөлезизи эң улуг хоккенжи — Павел Бурс. Ол бир чылда керээ езугаар 8 миллион долларны ап турар. Бир долларны ортумаа-биле 15 руольге деңнеп санаар болзувусса, Бүре бир чылда 120 миллион рубльди азы ай санында-ла 10 млн. рубльди ап турар!

Сергей Федоров чылда 6 млн. ажыг долларны, Александр Могильный 3,7 млн. Алексей Жамнов — 3 млн. долларны алыр. Евгений Кафельников (теннис) эткен чылын ышкаш эки ойнаар болза база-ла 3 млн. долларны алыр.

Хөй акша сургеш, дыштыкыже «агыш» турар спортчуларның саны улам ковудеп турар.

Кирилл СЕРОВ.

Ажылдап турарын чажырбаза-даа...

«КАРА АЛДЫН» ДЕП ЧҮЛ?

«Комсомольская правда» (октябрь 9-16 № 189) солунуң кылын үндүрүлгезинде бир материал номчудум. Ады безин кижини дораан хаара тудуптар: «Наркомания вирыскивает в науку «бабки». Ол материалда Сибирьниң Академ хоорайжыгажындан бир эртемден бодунуң 20 чыл ажылдан келген лабораториязынга кончуг күштүг метадон деп аттыг наркотиктиг будумелди кылып бүдүргеш, саарылгаже киирер деп турган туттурган...

Эртемден, артында-ла үр чылда ажылдан каапкан улуг эртем ажылдакчызы кижини наркотиктиг будумелдиң рецептизин катап тодарадып тыварынче чүү албадапкацыл? Амыдырал болгайн канчаар, бо түреңги, аштаңгы амыдыралывыс, ооң ханы үзел-бодалы «алдын балык» күзей бербээн болза аан.

Ам бодувустуң бичии Тывавыста амыдыралды аңаа деңнеп бодап көрүптээлиңер. Ында бодаар-даа чүве чок ынчаш, чашпан (конопля) өзүп турар суур бүрүзүнүң амыдыралын диргизер «судалы» шак ол чашпанда дизимзе кайын чазар мен. Кым-даа ол дугайын, аңаа удур демисел корун турарын база билир. Чоокта чаа телевидениеге тыва дамчыдылгага көргүстү.

Бир суурнуң чашпан колдай үнген ховузунче үнүүшкүннүг рейд кылып чораан милиция болгаш телевидение ажылдакчылары шөлден бир каш кижини туткаш, олардан айтырыглар салып, дамчыдылга кылганын Тываның чурттакчы чону көргеи боор. Дамчыдылганы көргеннер чашпан-биле ажылдан турар улустуң алыс күзел-чүткүлүн, кандыг сорулгалыын билдиле ыйнаан, ажы-төлдүң хырны-боску, өөдер идик-хеви деп чүвени аан. Мен бодап көөрүмге, олар боттарының чүге ону кылып турганын чажырбаннар. Аар-берге амыдыралдан хосталып үнер дээш, даартагы хүнде чиитер хлевиниң өртээ дээш ыырааныш турганнар болбайн. «Ыры шимчээрге, хырын тодар» деп тыва өгбелеривистиң үлегер чугаазы бар. Ам бо хүнде ооп өске чүүң канчаптар турганнар деп ынчаш? Совхозтар дүшкен, бүдүүрүлгелер хоозураан, машина-техника тоймаглаттынган, кылыптудуптар дээрге ажыл мок. А чүүң-даа кылбас дээрге, хырын кончуг, чаш ажы-төл аштан, суксай бээр болгай. А чашпаны бир сереңги харжаныг ишти хирени кылып алырга, бир шоодай далганга, идик-хепке, чамдыкта харын акша-төгерикке-даа орнап аптары оюнчук чүве апарган. «Кара алдынның» үнези ол хире. Тываның бүгү-ле чашпан үнүп турар черлеринде ону кылып турар апарганы бир социал аарыг апарган хире чүве бо.

Эртемден, угаан-медерелдиг улус безин наркотиктиг будумелдерден орулга киирип аптарының «аарынга» алзып турда, диригг кижи кыдыында кижиден дорайтаан бе? Холдуг-буттуг улус чанында-ла өзүп турар, кым-даа тарып олуртуп катбаан чашпан ачызында амыдыран болур деп чүвени көрүп тургаш, канчап аңаа эрттирер деп. Кырган, чалыызы чок бо «ажылда» хаара туттунган. Дора дизе, ону канчаан кылырын шенээннер чадавас.

Кодээ суурга чоокта чаа чордум. Чурттакчы чоп чашпан дугайында боттарының аразында ажыт-чажыт чок чугаалажыр чүве чорду. Аяс хүн болза: «Оо, бөгүн эки хүндүр, «ажылдаар» болза тааржыр-дыр» — деп. Садыг-магазинде хлебти хүн бүруде садын турар-даа бол, акшаны кайыын алырыл? Айтырыг ол. Амыдырал негеп келгенде, «ажылдаар» апаар. Чиик орулга киирип аптарының дүлгээзини ол хире күштүг болуп, кижилерни ону кылырынче «хаара тудуп» турар.

Ам бир өске айтырыг. Ол бүгү хову ажылчыннарының үүдүрүп кылган «барааны» каннаар барып турарыл? Кижи бодап коорге, Тываның иштинден ол бүгүнү садыл аптар миллиардер-хөреңгитен чок-ла хевирлиг. Эңдере садын-даа алаа, Тывага ооң ажыы чок-ла ыйнаап, наркоманиядан аарыг чоруур улустуң сан-түүнү кижи билир эвес. «Кара алдынның» барын турар оруу чаңгыс — Саян артынче. Ооң өртээ ынаар аар болгу дег. Оон башка хөөглели ыңдыг улуг кызымак ажылды диргиспес болгу дег чүве-ле-дир. Байшыырак хөреңгитеннериң амгы шагда бары чажыт эвес. Демги-ле эгезинде бижээним орус чүүлүң адынын эгезинде кирип турар «НАРКОМАФИЯ» деп коргунчуг амытаның холу мында. Тывавыста, суйбаттының чоруп турары ол эвес ирги?

Эртем-техника сайзыраан — радио, телевидение, солун, сеткүүлдерде чүүү-даа дыңнадып, көргүзүп, бижип турар, даштыкы чурттарда орулганы кайыын хойну киирип ап болурун көргүзүп турар апарган — бо үеде чонга артык тайылбырның хөрээ чок. «Кара алдын» деп чүл дээрзин чон база шагда-ла билип каан. Ол бар болза, холга акша-көпей-даа, кедер идик-хеп-даа, чипр аъш-чем-даа кирип келир. Көдээ чоннуң амыдыралының дөзү — пенсия, пособие, бюджет ажылдакчыларының адыр акшазында туттунуп турар. Экономиктиг кризистиг, чоннуң социал берге байдалының тургустунган салдары шак мындыг кем-хөрекке онаашкан ажылче чоннуу чыгап турар-дыр. Бо бүгү шупту аңаа болуп деп магадылалды кым бээрил? Аңаа буруулуг кижи бар чүве бе...

Чалым ЧЫДЫМБУУ.

РЕДАКЦИЯДАН: Бижикчи Ч. Чыдымбуунуң чүүлүнде социал чидиг айтырыгны көдүрген-дир. Хоойлуда көрдүнгенин езугаар, чеже-даа үе берге болза, чон чашпан садын-сааргаш, оон орулга киирип ап болбас ужурлуг. Наркомания айыылдыг, эмнеттинмес аарыгларның бирээзи болуп, нинтилелге улуг хораны чедирип турарын хандыр угаан-билзе чогуур.

Магадылалы — хоойлувус

ӨРШЭЭЛ ТУРБАС

Кижи бодунуң чуртталгазының үезинде өөрүшкүнү, муңгаралды, кударалды коор. Сеткил бичии чүведен ооруур, бичии-ле чүведен хомудаар.

1998 чылдың январь 19 — бистиң амыдыралывыска кара хүн бооп артар. Ак-көк аяс дээр безин бүргеи келген чүве дег сагындырар, шыдажыры берге, ажыг-шүжүг ол хүн биске онаашкан. Бистиң ынак дуңмавыс, оглувус Азият Сергеевич Сат Чоон-Хемчик кожуунда Хайыракан ортумак школазын доскаш, шериг албаны эрттирген соонда төрээн черинге ээп чаныр келген үе.

Ол боду үш кыстыг, бир ооллуг аваазының эргим, чараш, улуг оглу. Кижизиг, бүдүштүг, биче сеткилдиг, топтуг-томаанныг. Ооң эш-оорзүрээн чон кайгаар. Эрткен чылдың беш айдан эгелеп, бодунуң амыдыралын тып, дуңмаларынга аваазынга дузалажыр эргелиг апарган эр.

ТР-ниң ИХЯ-ның Кунгуртуг салбырынга патрульхыналда албанының милициопери б

СЕЧИКПАА АК-КЫСОВНА КУУЛАР БО ХҮННЕРДЕ 80 ХАРЛАП ТУРАР

БИСТИҢ АВАВЫС

Довук ышкаш бодум көргер,
Доора даг дег авам көргер,
Эргек ышкаш бодум көргер,
Энгиме дег авам көргер.

Хүннүң караа булуттар аразынче сыгдыйты харап ора чиде-даа бээр, чер-делегейни шыва чырыткыланып, хүннеп-чайнап хүлүмзүрүп-даа кээр... Дыңзыг күштүг хаг булуттарны шууду өөлүп, тарадыр сывыртап, меннип турган.

Ховуда 4 бичии угбашкылар четтинчип алган, хатче удур углуг чүткүп, кылаштажып олурганнар. Оларның ең улуу-ла 13 хар үези, оон бичези 7, бирээзи 5, ең бичези 3 хар-ла чүве. Улуу Бады-Белек: «Че, дүңмаларым, ававыска бараалыңар, мен кайдаазын билир мен» — дээш, аалдан бүдүү чылбыртын үнгеннери ол. Улуг улус ол шагда «Аваңар мына-а-аар, кончуг ырак черже чоруй барган, бурган оранынче» — дээрге, чаш чүвелер «кажанна чедип келир ирги?» деп бодап, чүк-чүктен хүннүңне бараадап, аттыг улус көргеш-ле, сыр-маң-биле уткуй чүгүржүптер чорааннар. Ягаан. азы кызыл тоннуг хөрээжен кижи көргеш-ле, кайы ырактан «авай» деп уткуй халчып-ла каарлар... Ам авазынче боттары чорупканнары ол. Ол шагда «кызыл-дустай» берген улусту песке ораагаш, эки дээн чүгүнге, эки дээн черге аппарып орнукшуткаш, бажының чанынга маанай шанчып каар турган чүве-дир.

Авазының ындыг чевээнин чоогунга дүңмалары Дечитпааны (Сечикпаа бодуол), Наважапты, Сайыны (Полина дээр) эдертип келгеш: «Ававыс бо ышкажыл, дүңмаларым!» дээш ишкиртинип ыглай бээрге, шуптузу коргун, дилегзинип, кады алгыржып ыглай бергеннер. «Ававыс чогум кайыл ынчаш, угбай, чоп чок чвел?» — дижип, оон тонунуң эдээнден ыяк туттунупкаш, ыглажып-ла турган. Маанай хадып, кара чаштары тук дег кыйгырган-даа дег, мендилешкен-даа дег хадып чыткан... Бичии улус ужурун кая билир, чүрээ бир-ле чүвени эндевейн бөле туттунчупкаш, үн салып ыглажып-ла турганнар (Авазы Ондар Бокааның чаражын улус кайгаар чораан. Ол сыртык хереглевес, чажының терең, узунунга бөле салгаш, удуур чораан).

Оларга душ бооп кыргынаачазы таваржы бергеш, шуптузун аътка ушкаштыр олуртуп, дынындан четкеш, аалче углай базыпкан. Эр кижи белен-селен ыглаар эвес, чаш төлдерин көргеш, кээргелден кырганның баары саргып, чүрээ кээргеп, бүдүү чажыртынып ыглап, оларын эргелиг сөстер-биле чассыдып, алаактырып чораан. «Өскүзүнден өлбес» деп тыва улустуң угаадыы бар. Угбашкыларның салым-чолу, амыдырал-чуртталгазы оранчуртунуң хуулгаазын бойдузунуң чурумалы дег байлак, өңгүрү шагның солчуп эртер дөрт чараш эргилделиг үези дег болган. Ең улуу Монгуш Бады-Белек уксаа төөгүзүн дөзеп, «тергиин малчын» диртип, назы бараааже күрүненин-даа, бодунуң-даа мал-маганын кадарып, азырап ачы-хавыяалыг болган. Ол — Маадыр ие. Ең улуг оглу малчыннааш база орден шаңналмакталдыг, шолазы безин «Орденниг Очур». Сечикпаа Ак-кысовна Куулар — ызыгуур салгап — совет, партия ажылынга ажылдап, Шеми сумузун үр үеде даргалаан. Дүңмазы Наважап Ак-кысовна даараныр, поварлап, чонга хүндүткелдиг чораан. Сайын Ак-кысовна дээди эртемни чедип, совет-партия шугумунга ажылдаан. Олардан аңгыда, дүңмазы Седемаа кончуг эрес, ревсомолчу, агитатор, чизечи чораан. Ең хеймери Борбаа Ак-кысовна садыг шугумунуң тергиини. Улуг акызы Очур Ак-кысович көскү хөй-ниити ажылдакчызы, тудугнуң шылгараңгайы.

Бо угбашкыларның бир солун үвези — бот-боттарындаа билишпейн, кожууннуң азы бүгү Тываның партия хуралдарынга, пленум, съездилеринге, хөрээженнер конференцияларынга, наадым чыыштарынга депшиттирип келгеш, ужуражып, чугаалажып хөөрежирлер. Оларның аразындан Сечикпаа Ак-кысовна Куулар бо хүннерде 80 харлап турар. 1918 чылда Монгуш Ак-кыс Шевер-оолович (60 маадырларның чиңгине угу), Ондар Бокаа деп улустуң өг-бүлезинге ортун уруу бооп төрүттүнген. Ол бичиизинден тура эрес-кежээ, аваангыр-тудунгур, угаангыр-сагынгыр төл болган. Оон чүве сактып алыр шинээзи дыка бедик, азарганчыындан эгелээш, бо хүнгү амыдыралынга чедир болушкуннарны салаа базып санап, тодаргай билир. Ол таптыг-ла 3 харлаптарга, бажын хылбыктаар черге Буян-Бадыргы ноян моорлап кээр дээн дижип, аал ишти, кожа-хелбээзи кедергей-ле белеткенип турарлар деп чугаалаар. Оон ачазы Ак-кыс (шын адын «Сагаан-Хөө» дээр. шолазы «Суруучу»). Ноянның шо-төлгеге дүшкен чылгызының улуг суруучузу чораан кижи-дир. «Кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» дээн ышкаш, аалда улус кымыскаяк-ла: аъш-чем кылган, аал-коданны арыглап аштаан, дүймээзинниг-ле, кедергей белеткенип чораан чүве. Ачам «Ноянга дашка тудар сен уруум, ырлап турган сунар чоор, мынчап ырлаар сен дээш:

Сарыг бениң куну самбыл
Саваэынга сыңмас самбал
Кула бениң куну самбыл
Хувазынга сыңмас самбал»

деп айтып берген. Ноян-даа келген, кедергей чараш кижи ол, чолдаксымаар ортумак сынныг, улуг кара карактыг, ак шырайлыг, каас, силиг, езулуг-ла ноян бүдүштүг деп бичии кижи көрүп турар мен. Ырлааш, кончуг чараш кыдат дашкага бе хымызын сөңнээримге, хөлчок-ла мени чаптап, бажым чыттааш, бичии азарганчыг дүк кескеш, бүгү чүзүн малдан шокарлап тудуп, үзүп бээрин чарлык болган.

— Шаандакы улус дег ужурчурумну сагыыр, чаагай чаңчылдыг чон чок. Соонда өглениримде, өнчүм кылдыр аңгы өстүрүп каан болган, ачамның берген сүрүү бир аңгы, төрелдер бергени бир аңгы-аңгы болур чүве чораан» — деп олур. Ачазының чылгызын ол хавырар, кожазы аалдарның улузу: «А, богда, кандыг кыс кижи дээр аан мону, аът кырында бир ана дээлдиген-не!» — деп чамдыктары көөреп, чоргаарланып, чамдыктары чалданып, коргун чугаалажыр чораан. Авам ол-ла эрес чаңын салбаан, назыдааже көрбээн чүвези-даа чок, көдүрбээн хөөнү чок, чонунга онза хүндүткелдиг, эргелелдиг чоруур кижи. Ол кижи — кижиниң аажы-чаңын, бүдүжүн, амыдыралының хире-байдалын, шаг-шинээн, ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын кончуг-ла эки эскерип билир. Бо хүннерге чедир аңаа улустар өөрүп-четтиргенин илередип чоруур, а боду чонунга чоргаарланып чурттап чор. Берге үелерде шиитпирлиг, турум, негелделиг, өскелериң эки-багай талаларын илередип, ону шын сайгарып билир. Школага поварлап чорааш, аргажок амыдыралы берге чегей улуска чемниң артыын таарыштыр үлеп (дайын сөөлүнүң үези Тывага база дыка-ла дээштиг, багай салдарлыг болганын чон билир), болур шаа-биле ангарып чораанын чон кончуг эки билир.

Суму даргалап ажылдааш, ынчан «өшкүлерни кудумчу хулиганнары», ажыы биче мал дээш чарлык-биле чарыгдап туруп бээрге, суурнуң улузунга «түр» азырап, саап ижип турары-биле өрегелериң хире-шаа, ажы-төлү, мал-маганының санын көрүп тура шупту үлеп берип, кайы-даа талазы-биле камгалааны бар. Езулуг-ла эр угаанныг, эриг баарлыг, кызымак, шудургу, туруштуг. Ол хөй ажы-төлүн (9 кижи), кодан сыңмас малын, хаван, дагаазын азыравышаан, огород, үнүжүн тарып тутпушаан, күрүнеиң кандыгдаа аар-берге ажылдарын доозазын кылып, канчап четтигип чораанын кижи кайгар ханмас. Удааш оттуп кээрге, 10 ажыг инекти база хой-өшкүнү саап каапкан, чем белен, карацгы даң бажында аттанылкаш чоруй барган боор. Ол калчаншилги шавыдар аттыг, чонар-даш дег өкпең ак хураган кежи тоннуг. Аът мунарын чон кайгаар, хову, турлаг, тараа шөлү, малчыннар кезип, дүн-хүн чок халдыш кээр.

Аалдан улуг-биче чон, суурга бирги орус, тыва, хакас, кыдат өске-даа ажылдап келген улус, сургакчылаан даргалар үзүлбес.

Төрелдериң уруглары, эш-өөрү чурттап өзүп келген. Оларны аартыктап, чектеп чорааны черле чок. Ол езулуг хөрээженнер шимчээшкининиң баштайгыларының баштыңы, үлегерлиг киржикчизи: дасык даргалап, аревэ кежигүнү, боду үжүк-бижикти танып, чонга өөредип, тарадып, сургакчылап, Чөөн-Хемчик аревэ кожкомунуң харыысалгалыг секретарынга, кожпога садыглап, поварлап, хөрээженнер чөвүлелин баштап, огород, хову бригадирлеп, Шеми сумузун 10 ажыг чыл даргалап, пенсиялап алгаш безин чоннуң, күрүненің янзы-бүрү ажылдарынга ажылдаан.

Шеми суму даргалап турганда, чоннуң амыдыралын, ылаңгыя малчыннарның, хөрээжен чоннуң, аныяк-өскенниң бүгү талалыг сайыралы, үениң аайы-биле чаартылгазы дээш күжүн харамнанмайн чораан: агитквартиралар, хөрээженнер чөвүлелчигештерин, кудумчу комитеттерин тургузуп, сургаалкижизидилгелиг, өөредиглиг ажылды чорудуп, улуг улус-биле бир деңге өөреникчилер катчып, суур чаагайжыдылгазы — бүгү албан организациялар, школа, клуб чанынга садчыгаштар, кудумчу дургаар ыяштар олуртуп, токпак хап, сиген кестирип, көржең коптарып, буга кастырып, хараган сөктүрүп, ...ажыл-ла төнмес. Оон ажылының дуржулгазын республикага тарадып, тускай «Шеми суму даргазы» деп ном, орус, тыва «Славные дочери Тувы», «Тываның алдарлыг хөрээженнери» деп номнарга үнүп, солун, сеткүүлге тарадып, чазактың хөй орден, медаль, шаңналмакталыга төлептиг болган: «Күш-ажылдың хоочуну» медальдыг, ол Коммунистиг партияның үр чылда кежигүнү, «Ленинниң 100 чыл ою» медальдыг. Дайын үезиниң артыкы тылының киржикчизи, I, II, III чергезиниң медальдарының эдилекчизи, Тыва АССР-ниң Президиумунуң, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери бар, өске хүндүлел бижиктер, өртектиг шаңнал-макталдарны санап шыдавас. Чонунга дузааргак, сагыш човаачал, эвилең-ээлдек, чөпсеткилдиг, херек апарза чуртун, чонун камгалап, туржуп кээр шиитпирлиг, кадыг-быжыг угаанныг Ава-дайынчыдаа бооп болур, езулуг Ава кижи чүве.

Бир кол шынары: бодун көөргеттинип, чарлаттының, тогдунуп чорбас. Чонунуң ачы-дузазын үнелеп, оларга даянып, чоргаарланып чоруур. Ол Тока дарганы, Анчыма, Долчанмаа, Норбу, Шойгу, Дилгижек, Долчун Лопсановна, Сиринсоо-даргаларны даңгаар чугаалаар. Ынчан кожуунуң хөрээженнер чөвүлелиниң даргазы Долчун Лопсановна Ондар Шеми суму даргалаарын сүмелеп, деткип, бүгү күжүн салган. «Эртем-билим четпес кижи мен, ыдавас мен» — дээрге, Дилгижек дарга са-ла кончаан: «Чоннуң бүзүрелин чүге үнелевейн тур силер» — дээш бадыладып каапкан. Ам канчаар, шуудунга кирип, чудуруун чудук алдынче суккан эвес, 2 билээн сывыртынгаш, ажылдап кирипкен. Ажылдаарынга оон өөнүң ишти — партком секретары турган, Тываның чогаалчыларының бирээзи Тамба-Сюрюн Александр Чаш-оолович онза идигни берип, боду «баргыжеге» чедир бүгү талалыг дузалап чораан. Суурнуң даргалары, эш-өөр-чон шуптузу идепкейин көргүзүп демнешкен: Куулар Кокей, Кара-Сал Шагдыр-оол, Куулар Комбу, Ондар Төгүс, Хаяртан Николай, Куулар Шулуу, Шавар Чүльдүм, Сенгилдээр Бүрүнмаа өгбүле, Монгуш Очур, Каржыма өг-бүле, Кара-Сал Чылбак-оол, Куулар Серенмаа, Ооржак Дамбармаа дээш доозазын адап шыдавас мен. Эрги суму даргазы, адазының кады төрээни Дамдын-оол Шевер-ооловичиден ажылды хүлээп алганы ол. Оон харын кезек улус хөөреп ырлап турганы ол ыйнаан.

Эмер кулун, эммес кулун
Эстедири дөмей-ле ыйнаан
Эрги дарга, чаа дарга
Чагырары чаңгыс-ла ыйнаан.

80 чыл дургузунда чүүү көрбээн «Октябрь революциязы»-биле чажыт, октябрьда төрүттүнген. Ыдыктыг 14-кү Далай-ламаны кончуг сонуургаан, Чазак бажыңының иштинге соңгадан көрүп олурган, кажан чон ону үглей бээрге, авам эжик аксынче. кылаштап кээрге, уткуй девидээн шынарлыг сөгүре дүже аарак кирип келгеш, тыва тоннуг кадай кижини авамны 2 холдан чолуга туткаш, бажын холубиле суйбай тудуп хүлүмзүрээн. Ындыг солун төөгүлүг болган кижи-дир бистиң ававыс:

Буян-Бадыргы ноянга бажын база хылбыктаткан. Оон ук-төөгүзү 103, 105 харлыында «кызыл-дустааннар» Аңаа оон-даа үр чурттаарын күзеп, ава кижиниң хөлегези-даа болза, кезээде эш дээрзин утпаалыңар.

Бүгү-ле өске-даа аваларга база аас-кежикти күзедивис.

Өлчеймаа КУУЛАР.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң эргим хүндүлүг эживис, чаңгыс классчывыс **Дадар-оол Комбуевич КУУЛАР** бөгүн, октябрь 29-та 50 харлаар.

Ол ТР-ниң ИХЯ-зының сайыдының бирги оралакчызында эрес-шудургу, кызымаккай, үре-түңнелдиг ажылдап, аныяк-өскенге арга-дуржулгазын дамчыдып, эрге-хоойлу органнарында хөй чылдарның дургузунда чонунга ак сеткилдиг бараан болуп ажылдап чоруур.

Өг-бүлезиниң ынаныштыг быжыг чоленгиижи, бир кызының, ийи оолдарының ышак адазы.

Хүндүлүг эживистиң 50 харлаан юбилейин таварыштыр чаагай кадыкшылды, ажыл-ижинге ам-даа чаа-чаа чеднишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Хөрек долу эңдерик
Хөй-ле орден, медальдыг бол,
Бөгүн бистиң аравыста
Полковник дужаалдыг бол,
Бодуп өрү көрдүнмес,
Бо-ла өөрүн сактып чоруур.
Эргиминге даянгыыш,
Эштеринге чоленгииш
Чаңгыс классчы эживиске
Чаагай чолду йөрээп тур бис.

Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур чаңгыс классчыларындан.

* * *

Бистиң ачавыс **Дырыскып-оол Монгушович СУВАН** ноябрь 3-те 70 харлаар.

Ачавыстың бистерни ажыл-ишке ынак, эртем-билиглиг кижилер кылдыр өөредип, кижизидип, өстүрүп каапынга өөрүп, чоргаарланып, четтиргенивисти илередиштиаан, төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, каң дег кадыкшылдыг, аас-кежиктиг болгаш узун назын назылаарын күзедивис.

Уругларындан, ооллдарындан, күдээлериндеп, кенээттериндеп.

ЧЕМПИОН КЫМЫЛ

Кызыл хоорайның шыдыраага ээлчеглиг чемпионадынга 20 ойнакчы киришкен. Оларның иштинден 4 шыдыраачы спорт мастеринге кандидат.

Чемпионат эрткен дыштаныр хүннерде — октябрь 17-18 хүннеринде швейцар система езугаар 7 ээлчегге эрткен. Эвээш оюннуг болгаш ең-не шыңгыы ие хайгааралдыг (бир оюнга-ла 30 минута) болганындан оюн бүрүзү кончуг чидиг демиселге болган. Шыырак дээн шыдыраачылар киришкендаа бол, бирги черниң айтырыы сөөлгү оюнга чедир «ажык» болуп арткан.

Ең сөөлгү оюн спорт мастеринге кандидаттар Леонид Мохов болгаш Орлан Монгуштуң аразынга болган. Чидиг демиселге Донгак чараш комбинацияны ажыглааш, удурланыкчызын матка олурткан.

Маргылдаага Экер-оол Манчын кончуг бүзүрелдиг ойнаан, сөөлгү оюнда, ол Андрей Ондарны уткаш, сан талазы-биле Донгак-биле деннешкен. Чүгле немелде көргүзүглер хоорай чемпионунун нлеркеген. Ол атка бо чылын Орлан Донгак шылгараан. Үшкү черни Орлан Монгуш, а дараазында черлерни — Чылба Ооржак болгаш Херел Сандай-оол алганнар.

Бо эрткен маргылдаа хоорай шыдыраачыларының берге байдалда турарын көргүскен. Оларның үргүлчү чыглып ойнаар чери ок, күш-культура комплекизинде шыдыраа клуву одаттынмайн турар, иштинде дериг-хеременелдери чок. А хоорай чагыргазында чартык чыл хире үеде спорт комитет даргазы база чок. Ынчангаш шыдыраачылар «таварылга бооп» тывылган черге маргылдааны эрттирген.

Маргылдааның хаашкынында шыдыраачылар хуралдааш, Э. Манчынны хоорайның шыдыраа федерациязының даргазынга соңгуп алганнар.

Николай БОБРОВ.

Алдын-оол Монгушович ШЫЫРАП

1998 чылдың октябрь 25-те ур үеде аар аараанының соонда, партия, совет органнарынга ажылдап чораан хоочун башкы Алдын-оол Монгушович Шыырап мөчээн.

1947 чылдың январь 10-да Барыын-Хемчиктиң Барлыкка арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1978 чылда Кызылдың башкы институдун доскан соонда, Тес-Хем кожуунунуң Берт-Даг ортумак школазынга башкылап ажылдап келген. Ол хөй-хөй өөреникчилериң башкызы.

Алдын-оол Монгушовичиниң бедик арга-дуржулгазын чон өөренип көргеш, 1990 чылда ону көдээ Совет даргазынга депшиткен. Алдын-оол Монгушович кандыг-даа ажылдарга ажылдап чораан, чонунуң, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган.

Бөлүк эштеринден.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң эргим, ынак уруувусту — Айлаң Борисовна Сатты орнукшударынга моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен Теве-Хая суурнуң чурттакчы чонунга, школа коллективинге, суму чагыргазынга, ырак-чооктан келген төрелдергүлүвүске сеткилиивисти четтиргенивисти илередип тур бис.

Ада-нези, кады төрээннери, чаавалары.

ТР-ниң Президентизиниң Тес-Хем кожуунда төлөлекчизи А. А. Монгушка оон акызы
Алдын-оол Монгушович ШЫЫРАПТЫҢ
аар аараан мөчээни-биле холбаштыр аңаа болгаш мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге Тес-Хем кожуун чагыргазы ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ТР-ниң Күрүненің архив албаны болгаш Төп күрүне архиви Мөңгүн-Тайга кожуун архивиниң эргелекчизи Чечекмаа Чамзыевна Иргитке, уруу
АЙДЫҢМААНЫҢ
мочээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Ачы-буян марафону

УРУГЛАР ДЭЭШ САГЫШ ЧОВАГ-БИЛЕ

В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шиин театрынга чоокта чаа «Туберкулезтан уругларны камгалаалыңар» деп ачы-буян марафону эрткен.

Ону республиканың уруглар фондузу (даргазы С. М. Ооржак) удуртуп эрттирген. Ук фондунуң ажылдакчылары ындыг ачы-буян марафонун эрттирер бодал, саналды чүгле үндүрген эвес, а аңгы-аңгы яамылар-биле харылзажып, өкпе аарыгларынга удур диспансерниң эмчилериойле кады демниг организастап, бүгү-ле ажыл-хөрөктерге ең идепкейлиг киришкенин демдеглевес арга чок. Ч. М. Монгуш, М. Д. Доржу оларның сагыш човаачал, кызымаккай ажылының түңнелинде уругларның кадыынга, амыдырал-чуртталгазынга онза чугула бо хемчегге янзы-бүгү организациялар, алban черлери, бүдүрүлгелер болгаш хууда кижилер киришкен база боттарының ачы-дузазын шаа-биле көргүзүп, кадыы кошкак уругларны деткээн.

Ачы-буян марафонунуң ажыдыышкынынга Кадык камгалал яамызының сайыды Ь. К. Кудерек бо хүннерде туберкулезтың нептерээнинин дугаанында сан-түңнерни аныып турган, тайылбырны кылган. Амыдыралдың ниити деңнелиниң кудулааны-биле бо халдавырлыг аарыг таран нептерээриниң бүгү таарымчалыг байдалын ап турар. Ынчангаш кадыкшылы шала кошкак, амыдырал байдалы берге өг-бүлелерде чаштар туберкулезка белеп-биле алзын турарын ол демдеглээн. Бо аарыгга удур демниг демисел негеттинин турарын ол улуг дүвүрел-биле айыткан болгаш республиканың бүгү чонун ачы-буян марафонунга үлүүн киириштирериниче кыйгырган.

Шынап-ла, бо экономиктиг кризистиң үезинде чаштарны эмнээринге кайы хире шаптараазыннар таваржып турарын, чеже-чеже уруглар оон аарып турарын эки билир болгаш эмчилер. Кадык камгалал яамызы ең-не сагыш човангыр чоруун көргүзүп, улуг деткимчени көргүскеннер. Ук яамы туберкулезтан аараан чаштарга өңнүг ийи телевизорну белекке берген. Республика эмнелгезиниң ацгы-ацгы салбырлары, бүгү аптекалар, эмчи училищези, поликлиникалар хөн түңнүг акшага эм-таңны, дериг-хеременелдерни, шприцтерни болгаш өске-даа чугула херек барааннарны, аъш-чем таймаан берген. Санэпидстанциянның ажылдакчылары 5 муң ажыг рубльдиң эм-таң, витаминнерин, кеш аарыглар диспансери 4700 рубльдиң идикхөп аймаан, иммунология төвү 3300 рубльдиң дериг-хеременелдерин берген. Уругларның республика эмнелгези 10 муң ажыг рубльдиң эмнелге дериг-хеременелдерин белекке берген. Оон аңгыда Өөредилге яамызы, Спорт комитеди, Кодээ ажыл-агыы яамызы, Бойдустуң айыылхалаптарының үржүктарын чайладыр яамының Тывада салбыры база янзы-бүрү фирмалар, өүдүрүлгелер боттарының үлүүн киириштиргенин демдеглээри артык эвес. Танды кожуунуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору И. Чучев бир тонна далганны, 2 тонна картофельди, 2 тонна капустаны, 1 тонна морковьту болгаш 200 килограмм сүттен кылган чем аймаан берген. «Өг-бүле бүгү делегейге тайбың дээш» деп Бүгү-делегей ассоциациязының Тывада салбырының удуртукчузу Д. В. Елисеев 1 муң долларны белекке бербишаан, Тываның уругларынга дузалаар түскай программаны ажылдап кылганын чугаалаан. Социал хөгжүлде яамызы Балгазында, Барыын-Хемчикте инвалид уругларга коляскаларны болгаш акша дузаламчызын берген.

Улуг коллективтер болгаш хуу сайгарлыкчылар, ада-иелерден аңгыда, бо ачы-буян марафонунга бичии ооллар, уруглар киржип, боттарының өмүнээзинден янзы-бүрү белектерни тысын турганы дыка өөрүнчүг. Бичии саазын хааржактарда амданныг конфета, шоколаттардан эгелээш, ойнааракгарга чедир белектерни олар кылган. Ылаңгыя алышкылар Вова биле Игорь Рыбалко оларны демдеглексеп ор мен. Кадыы кошкак эш-өөрүнге дуза чедирери дээрге-ле, оларның сагыш човангырының болгаш сеткилиниң бичезин, культуразының бедиин көргүзүп турары ол ышкажыл.

Дыка хөй кожууннардан төлөлер, а Кызыл хоорайдан мөр А. Ю. Кашин кээп, ачыдузазын көргүскен. Аалчылар ыры-шоорлуг, сеткил өөртүр шүлүктерлиг сценаже үнүп турганы сагыш-сеткилге дыка дээштиг болганы чугаажок. Ылаңгыя өкпе аарыг уругларның боттарының белеткеп алганы концертин көргүкчүлер чылыы-биле уткуп хүлээп алган.

Ол хүн аарыг уругларга ниитизи-биле дыка хөй чугула херек чүүлдерни чоп деткимче кылдыр берген. А арыг акшаның түңү 26 муң рубль болган.

Уруглар дээш сагыш човап турар бүгү кижилерге, удуртукчуларга, эмчилерге, башкыларга, ада-иелерге республиканың өкпе аарыгларынга удур диспансерниң улуг эмчизи Е. М. Месько өөрүп четтиргенин илередип, сос ап, чүве чугаалааш, улуг деткимче дээш өөрүп, чаштарның кадыын камгалаар ажылынга эмчилер моон соңгаардаа ак сеткилдиг-биле ажылдаарын чугаалаан.

Түңнелинде демдеглексеп турар чүүлүм мындыг. Бо ачы-буян марафонунга шуут киришээн ең шыырак, бай дээн организациялар, бүдүрүлгелер, акционер ниитиледдер моон соңгаар сагыш човангырын көргүзүп, ачы-дузазын көргүзер бээр боор дээрзинге идегел улуг.

Людмила ТАЖИМА.

ШЫҢГА

Амыдыралдан чугаа

Даайым-биле Хемчик чорааш,
Таңды, хемнер ажыр кежир,
Артынчактыг, коштуг-комнуг,
Аалче чаныр чоруп ор бис.

Дөңгүл дааның берттери дег,
Тоолайлыг, Барлык ындыг:
Эңгименің ээгилери
Ээеңгиге кыңгырт кыннып.

Ханалар дег хереп алган,
Кашпалдарлыг кызаа хемниң
Оргулаштыг, шала делгем,
Ооруунга доктаадывыс.

Даайым чаңы ындыг кижи —
Херек чүве шиитпирлээрде,
Танактарын тырта каапкаш,
Кезе сөглээр, маргыш турбас:
— Суг-даа терең эвес-тир, ол,
Одуруглар үнмес-тир бис.

Сүкпак орта хонуп аал — дээш,
Оожум эггеш, аъттан дүштү.
Деге сарыг теден өске,
Чүстүг чүве дуюу бөспаан,
Терең сиген аразында
Чүгле хөрээ көстүр болду.
Барбаларны дүжүргүлээш,
Малдарывыс оъткардывыс.

Дая баштай халаланган,
Тайгаларже эргий көрдүм.
Шыңның ол-бо бедиктери,
Шыншык дээрде шаштыккан тур.

Алдын сарыг арга чарык,
Ашкан хүнден чайыннап тур.
Бедик дээрде салып каттан,
Чулагай дег булут чоорту.
Меңги ажыр-мурнуу чүкче
Шугулдаанзыг дүргектелди.
Хажыывыста удур көрген,
Кадыр каъттан харап кордум:
Казылганныг хая типиден,
Халышкан ап шимеш дадп.
Ийде поштен тоорукту
Ийи хапты долдур алдым.

Чаңгыс сыптан бышкан катты
Саай туткаш, өөктүр чидим.
Күскү кежээ сырын-даа чок,
Күзүрүмпер шимчеш дивес,
Чапывыста оъттаан малдар,
Саарыг даажы дыңналгылаар.

Имир кирип, сылдыс үндү.
Ийи таңды аразында
Ханы кашпал өрегезин
Халыпталдыр тыртып алды.
Кывынгыры чаг дег амыр,
Кызыл дыттың сыразындан,
Даайым ынчан одаг салгаш,
Таптай орып, төөгүдү:
— Шаанда шагда Каргы упуп,
«Сарыг думаа» хөме алган,
Аалывыска арткан улус,
Азам-биле нелээн бис.

Сээң аваң, Шожал дуңмам,
Честем суглар ырак турган.
Харым чаа-ла он-на ашкан,
Кажарааван тепек үем.

Авам арны бир-ле хүндүс
Өңү өжүп, оңуп калды.
Аныяк, чаш, кырган дивес,
Өлүм ол-дур! Эндеведим.
Канчаар-чоорун аайын тыпшайп,
Караам чажы бүлденейнип,
Өзүм-баарым ажыцайнып,
Өөмге кезек ыглап ор мен,
Аалдарже чоруй баар дээш.
Ажыт кирип, ырап келгеш,
Сактырымга, авам күжүр,
Шайын аартап орган ышкаш.
Катап келгеш, кордал эреп,
Карактарын топтаарымга,
Көжүп калган авам күжүр,
Хөөр болган, өөнде хевээр...
Канчап канчаар шуудай берип,
Кадыгландыр бодаңкаа мен.
Каш өшкүм сүрүп алгаш,
Каргы куду бадып ор мен.
Кускуннугга чурттап турган,
«Күрзук-Чалаң» аалы бо тур,
Хөңнү чогу хөлчок-даа бол,
Хөлечиинге хүлээп алды.
Хонук эртир кадарчылап,
Дүне болур, күзечилеп,
Хостуг үем уттуп каапкаш,
Түрегделче дүлүү бердим.
Каргы-Бажы бир-ле дүне,
Кара булут дуглай берди,
Чаңныы частып, кицгирип каап,
Чаъзын саарып, кудуп келди.
Куюм түрээм чарылгыже,
Куйга-бажым адыңнадыр,
Аскыр өөрү көвей чылгы
Айыңайнып тура хонду.
Хугбайыраан карацгыда,
Кулунчакты бөрү чип каап,
Куурарган сыгыр даңда
Кускун, сааскан доюлган тур.
Чалаң боду менче шаап ор,
Чажырар бе, бузурар бе?
Саваан-биле ушче, башче
Саваң-саваң чапа берди...
Каш чылдыц дургузунда,
Халаг-чемээ чеже шыдаар,
Кадыгланып, халып кээрге,
Кады тутчур болу бердим.
Очур даайым эрип салып,
Олуй-солуй ээре тутту,
Орун кылдыр чонаан салгаш,
Отче тецкеш чыдып алды.
Хөйнү көрүп хинчектеткен,
Хөөкүйнү кээргеп ор мен,
Караам шимгеш, чыдып алдым,
Кан дег маадыр сагындырды.
Даңны атсы чеже бодал
Тамы кирип, дээрже үнүп,
Удуй бергеш, дүшке кирип,
Урай, эллеп хуулгулады.

Саая БЮРБЕ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчаа, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ.

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунун орадавчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

Солун келбейн баргаада даргазында телефоннарже болгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Ниитилелполитиктиг калдыс — 3-39-15.

медээлер албаны — 3-34-98

Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап үвер.

Хемчээлге 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 128.

Солун Россия Федерациязының Чаңалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуждулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — 1 00907

Солунда парлаттынган материалдасның авторларының бодалдары редакцияның туруу биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган санаары болгаш өске-даа фактылары дынналыглары дээш авторлар боттары харыылаар.